

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Daverende voorspellingen: Hoe Loe de Jong de oorlog niet zag aankomen

Roskamp, Rik

Citation

Roskamp, R. (2023). *Daverende voorspellingen: Hoe Loe de Jong de oorlog niet zag aankomen*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3638941>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

**Daverende voorspellingen:
Hoe Loe de Jong de oorlog niet zag aankomen**

**Universiteit
Leiden**

R. Roskamp
(s1859064)

Contact: r.roskamp@umail.leidenuniv.nl

Begeleider: prof. dr. H.J. Paul

Tweede lezer: dr. B.E. van der Boom

Datum: 01-07-2023

Woordenaantal: 17.774

Inhoud

Introductie	2
1. Theoretisch kader	7
2. De Sudetencrisis van 1938	23
3. Van München naar oorlog	40
Conclusie	56
Bibliografie	59

Introductie

Wie de naam Loe de Jong hoort, zal deze al snel verbinden aan de Tweede Wereldoorlog. Loe de Jong: auteur van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, brein achter en presentator van het televisieprogramma *De Bezetting* en stem van Radio Oranje. Verreweg de meeste aandacht voor Loe de Jong, ook in academische kringen, is gericht op de periode vanaf de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940. Toen *Koninkrijk* gepubliceerd werd, was De Jong dé autoriteit over de Tweede Wereldoorlog. Vanuit de pers kwam bijna geen kritiek op De Jongs werk; Jan Rogier en Paul van 't Veen waren twee uitzonderingen die zich kritisch over *Koninkrijk* uitlieten, de rest luisterde braaf naar wat De Jong schreef.¹

In de naoorlogse periode wist De Jong een reputatie op te bouwen als “nationaal geweten” en politiek orakel.² Volgens oud-collega Arie Kleijwegt had De Jong zichzelf een reputatie van onfeilbaarheid aangemeten: als men in de jaren ‘60 weer bang was voor het uitbreken van een derde wereldoorlog, wist De Jong de gemoederen te bedaren met zijn voorspellingen betreft de wereldpolitiek.³ De reputatie van onfeilbaar orakel is echter bijzonder dubieus als men naar de politieke voorspellingen kijkt die De Jong in het verleden gedaan heeft. Op 1 februari 1938 trad De Jong aan als redacteur van *De Groene Amsterdammer*, waar hij al gauw verantwoordelijk was voor vier pagina's per week, deze vulde hij primair met zijn commentaar over buitenlandse politiek.⁴ De voorspellingen die De Jong deed in zijn rubrieken waren door hem zelf al op 30 december 1939 gekarakteriseerd als: “Daverende voorspellingen – die niet zijn uitgekomen”⁵

Op 21 mei 1938 schreef De Jong dat de kans op een tweede wereldoorlog door hem zeer klein geacht werd; de economie van Duitsland was simpelweg niet sterk genoeg voor een conflict op globale schaal.⁶ Iets meer dan een jaar later schreef hij dat een Duitse invasie van Polen onwaarschijnlijk was omdat het teveel van het Duitse leger zou vragen en hij verwachtte dat Polen zich nog maandenlang zou kunnen verdedigen. Kortom, een invasie van Polen zou te grote kosten met zich meebrengen voor Nazi-Duitsland.⁷ Een week later, op 2 september 1939,

¹ W. Berkelaar en J. Palm, *'Ik wil wekken en waarschuwen': gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw* (Amsterdam 2008) 100-101.

² R. Hartmans, 'Loe de Jong en de Groene Amsterdammer' *De Groene Amsterdammer* (25-03-2005).

³ A. Kleijwegt, 'Dr. Loe de Jong gaat in de fout' *Het Parool* (13-03-1993).

⁴ Idem.

⁵ L. de Jong, '1939 – het jaar der politieke vergissingen' *De Groene Amsterdammer* (30-12-1939).

⁶ R. Hartmans, *De Groene van 1877: de geschiedenis van een dwars weekblad* (Amsterdam 2002) 139. Ik annoteer hier uit Hartmans omdat de editie van 21 mei 1938 niet op het digitale historisch archief van *De Groene Amsterdammer* staat.

⁷ L. de Jong, 'Via Moskou naar "München"?' *De Groene Amsterdammer* (26-08-1939).

schreef hij dat een tweede wereldoorlog in het ergste geval nog jaren op zich zou laten wachten.⁸ De volgende dag hadden Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaard en hiermee was de Tweede Wereldoorlog een feit. Wederom zat De Jong er behoorlijk naast. Men zou kunnen verwachten dat hij vanaf dit moment voorzichtiger werd op het gebied van voorspellingen betreffende de wereldpolitiek. En in zekere zin deed hij dit. Na een intermezzo van ongeveer drie weken, hij was in deze periode op huwelijksreis, verscheen zijn vaste artikel weer, dat hij ditmaal voorzichtig met “J.” ondertekende. Later dat jaar, in het laatste decembernummer van *De Groene*, lichtte hij inderdaad toe dat hij het volstrekt bij het verkeerde eind had met zijn overtuiging dat er geen oorlog zou uitbreken. Hij beloofde dat hij meer aandacht zou geven aan de feiten in zijn beschouwingen.⁹ Dit betekende echter niet dat het gedaan was met niet uitkomende voorspellingen, zo schreef hij op 6 april 1940 dat “[uit niets blijkt] dat Berlijn aan uitbreiding van den oorlog denkt”.¹⁰ Drie dagen later, op 9 april, was Duitsland Denemarken binnengevallen¹¹ en op 10 april 1940 zou het Duitse leger ook voet zetten op Nederlands grondgebied.

Hoe kwam het dat De Jong er keer op keer niet in staat was de Duitse agressie te voorspellen? Bij deze vraag stond De Jongs biograaf Smits nauwelijks stil; hij stelde dat de Jong onervaren was als buitenlandcommentator, hij was immers pas 23 jaar oud toen hij in februari 1938 begon. Verder benoemde Smits dat De Jong toegegeven had dat hij zich te veel door zijn “persoonlijke ‘intuïtie’” heeft laten leiden.¹² Veel had Smits hier niet over te zeggen. Het werk van Rob Hartmans biedt als enige meer informatie over waarom De Jong zo slecht zou zijn geweest in het voorspellen van de gebeurtenissen die zouden leiden tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Als belangrijkste oorzaak benoemde Hartmans De Jongs marxistische denkbeelden die er volgens hem toe leidden dat De Jong verblind was door een wereldbeeld waarin economische processen het verloop van de geschiedenis bepaalden.¹³

Relevantie en vraagstelling

De vraag die hieruit naar voren komt is wat nu het precieze verband is tussen het marxisme van De Jong en zijn buitenlandcommentaren. In andere woorden: in hoeverre is De Jongs marxisme de oorzaak geweest van zijn niet uitgekomen voorspellingen tijdens de aanloop van de Tweede Wereldoorlog. Zoals hierboven al geïllustreerd, is Hartmans ervan overtuigd dat het marxisme

⁸ L. de Jong, ‘Dekt Londen de schade?’ *De Groene Amsterdammer* (02-09-1939).

⁹ B.J. Smits, *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014) 76-78; De Jong, ‘1939 – het jaar der politieke vergissingen’.

¹⁰ L. de Jong, ‘Na zeven magere maanden’ *De Groene Amsterdammer* (06-04-1940).

¹¹ Hartmans, *De Groene* 140.

¹² Smits, *Loe de Jong* 72-78.

¹³ Hartmans, *De Groene* 141-143.

een van de belangrijkste oorzaken, al dan niet dé belangrijkste, was. De analyse van De Jong was te gericht op economische processen. Hij dacht ook dat Hitler zich door hetzelfde rationele denkproces liet leiden. Hierdoor zou hij andere drijfveren van Nazi Duitsland over het hoofd gezien hebben. Smits is heel beperkt in zijn uitleg: “persoonlijke intuïtie”. Een analyse van hoe De Jong zich door deze intuïtie heeft laten leiden tot zijn verkeerde voorspellingen ontbreekt. Dit is tevens het grote kritiekpunt dat Hartmans op Smits heeft: het verband tussen De Jongs marxisme en zijn buitenlandcommentaren wordt buiten beschouwing gelaten. Verder zou er niet veel op de biografie zijn aan te merken.¹⁴ Andere recensenten van Smit besteedden geen aandacht aan de vooroorlogse periode. Eric Palmen noemde het werk van Smits een “complete biografie, in volle betekenis van het woord”. Het vroegste jaartal dat Palmen benoemde is mei 1940.¹⁵ Pieter Lagrou schreef een uitgebreidere recensie, maar de vooroorlogse periode werd ook door hem slechts een keer zijdelings benoemd.¹⁶

Een bijzonder kritische stem op De Jongs buitenlandcommentaren uit de jaren ‘30 is die van Arie Kleijwegt. In een artikel in *Het Parool* uit 1993 noemde hij De Jongs artikel van 2 september 1939 een “kanjer van een journalistieke blunder”. Kleijwegt was merkbaar geïrriteerd, zelfs woedend, over hoe De Jong in zijn latere werk zijn journalistieke flaters uit de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog zou hebben geprobeerd weg te poetsen. Een verdere analyse van waarom deze blunders gemaakt zouden zijn ontbreekt echter weer.¹⁷

Over Loe de Jong is dusdanig veel geschreven dat het volgens sommigen misschien wel een gesloten boek te noemen is. Als het gaat over de periode vanaf 1940, klopt dit zeker. De periode voor de Duitse inval van 10 mei 1940 biedt enige gebieden over Loe de Jong die nog niet uitgebreid bestudeerd zijn. Een van deze gebieden is De Jongs periode bij *De Groene* van 1938 tot mei 1940. Over deze periode had Smits slechts acht pagina’s van de bijna duizend pagina tellende biografie gereserveerd. De enige die een echte, concrete, analyse gaf, is Hartmans. Deze studie zal een bijdrage leveren aan de kennis over Loe de Jong. Over zijn latere leven is vrijwel alles bekend, *De Bezetting* en *Koninkrijk* zijn tot in den treure geanalyseerd en beschreven. Wie De Jong is geworden is alom bekend, en ook hoe hij is geworden tot wie hij was is goed beschreven. Echter, de korte periode dat hij voor *De Groene* werkte is minder goed beschreven, terwijl hij hier misschien wel zijn grootste intellectuele misstappen heeft begaan.

¹⁴ R. Hartmans, ‘Uiteraard schaamde Loe de Jong zich’ *De Groene Amsterdammer* (27-08-2014).

¹⁵ E. Palmen, ‘Loe de Jong, de helft van iemand anders’ (2014). Geraadpleegd op 09-10-2022, van <https://biografieportaal.nl/recensie/loe-jong-helft-iemand-anders/>

¹⁶ P. Lagrou, ‘Loe de Jong, of de professionele strategieën van een publieke intellectueel in Koude Oorlogstijd’, *Low Countries Historical Review* 130.3 (2015) 79-90, aldaar: 87.

¹⁷ Kleijwegt, ‘Dr. Loe de Jong gaat in de fout’.

Deelvragen en methode

Om de buitenlandcommentaren van De Jong goed te kunnen analyseren is het van belang ook aandacht te besteden aan zijn marxistische denkbeelden. Dit zal in het eerste deel van deze studie centraal staan. Hoe is De Jong in aanraking gekomen met het marxisme, welke personen hebben hem hierbij beïnvloed, en hoe interpreteerde De Jong de ideeën van Marx? De drie belangrijkste bronnen voor dit deel zullen het in 1937 door de Jong uitgebrachte werk *Hedendaags Marxisme*, het eerste deel van zijn autobiografische *Herinneringen* en de artikelenreeks ‘Over contemporaine geschiedenis’ die hij voor het studentenblad *Propria Cures* schreef zijn. Aan deze hand van deze werken zal een overzicht gegeven worden van hoe De Jong over het marxisme dacht. Met name de laatstgenoemde reeks is in de huidige literatuur weinig besproken en zal een interessante blik geven op De Jongs gedachtegoed in de late jaren '30.

Het tweede deel van deze studie zal zich richten op de daadwerkelijke buitenlandcommentaren die De Jong voor *De Groene* schreef. Specifiek de commentaren die hij schreef over de Sudetencrisis van 1938. Om te achterhalen of de kritiek van Hartmans terecht is, is het van belang in beeld te brengen hoe De Jong de gebeurtenissen zelf analyseerde, hoe andere Nederlandse nieuwsbronnen de gebeurtenissen analyseerden en wat de feitelijke gang van zaken was. Op deze manier zal onderzocht worden in hoeverre De Jongs analyses beïnvloed werden door het door hem gebruikte bronmateriaal. Maar ook hoe instanties met meer informatie, zoals de Engelse regering, de situatie overzagen en of zij met deze informatie heel andere conclusies trokken.

Het derde en laatste deel van deze studie is een voortzetting van het tweede deel. De methode van De Jongs analyse, analyses van andere Nederlandse nieuwsbronnen en de feitelijke gang van zaken blijft hetzelfde. Het derde deel zal gericht zijn op de nasleep van de Sudetencrisis tot de annexatie van Praag in maart 1939 en de hierop volgende spanningen tussen Duitsland en Polen die zouden leiden tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 3 september 1939.

Tot slot een korte toelichting van de gebruikte kranten als vergelijkingsmateriaal bij de analyses van De Jong. In het tweede hoofdstuk worden *Het Volk* en *De Telegraaf* gebruikt en in het derde *De Maasbode* en *De Telegraaf*. De variatie van *Het Volk* en *De Maasbode* is om meerdere kranten met De Jongs analyse te vergelijken en de omvang van deze studie te beperken. *De Telegraaf* zal als stabiele factor ernaast liggen om te controleren of er binnen eenzelfde medium geen grote veranderingen plaatsvonden met betrekking tot de analyse van de crises.

1. Het marxisme van Loe de Jong

Jeugd

De invloed van de marxistische ideologie op De Jong kwam niet als een verrassing. De Jong was afkomstig uit een gezin uit het joodse arbeidersmilieu. Hoewel De Jong zijn grootouders niet als uitgesproken antisocialistisch herinnerde, waren zij aanvankelijk niet bijzonder gecharmeerd van het socialisme. Terwijl grootvader De Jong het liberale *Nieuwsblad van Nederland* las, las oom Sam het socialistische *Het Volk*. Ook tante Alida las *Het Volk* en sloot zich aan bij de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP).¹⁸ Actieve belijdenis van het joodse geloof verdween ook met de grootouders van De Jong. Zijn vader Godfried zou gezegd hebben dat rabbijnen niet deugden omdat ze in de klassenstrijd aan de kant van de ondernemers stonden. De Jong had zelf nooit een synagoge bezocht in zijn jeugd.¹⁹

De SDAP, die de familie De Jong aanhing, was het resultaat van een conflict in de Socialistisch Democratische Bond (SDB). In de SDB waren aan het einde van de negentiende eeuw revolutionairen en parlementairen uit elkaar gegroeid. Dit kwam doordat de revolutionairen de samenleving via een snelle revolutie radicaal wilden veranderen, terwijl de parlementairen de samenleving via de bestaande parlementaire wegen wilden hervormen. De parlementairen verlieten de SDB en richtten de SDAP op. De revolutionairen veranderden de naam naar Socialistische Bond (SB); voor hen leek het socialistische ideaal belangrijker te zijn dan de democratie.²⁰ Een belangrijk agendapunt voor de SDAP was de culturele verheffing van de arbeiders. De partij vond dat dat arbeiders moesten verburgerlijken; ze moesten toegang hebben tot goed onderwijs, mogelijkheden tot culturele uitstapjes, et cetera. Hier kwam bij dat de SDAP-top echt deel was gaan uitmaken van het politieke etablissement. Dit leidde tot verdere vervreemding van de echte marxisten die zich nog onder haar leden bevonden.²¹ De familie De Jong was dus niet echt socialistisch zoals in de originele betekenis van het woord, maar sociaaldemocratisch.

Een vroege invloed op De Jongs socialisme was zijn tante Alida. Zij maakte vanaf 1905 een bliksemcarrière in de vakbonden van de kledingindustrie. In 1905 werd zij voorzitter van de *Allen Een* tak van de *Nederlandsche Bond van mannelijke en vrouwelijke arbeiders in de kledingindustrie en aanverwante takken*. In 1906 vertegenwoordigde ze *Allen Een* bij het

¹⁸ Smits, *Loe de Jong* 30-31.

¹⁹ L. de Jong, *Herinneringen I* ('s-Gravenhage 1993) 16.

²⁰ S. van der Velden, *Links: PvdA, SP en GroenLinks* (Amsterdam 2010) 48-50.

²¹ Van der Velden, *Links* 58-62.

landelijke hoofdbestuur.²² In de jaren die volgden bleef ze, als enige vrouw, stijgen in de rangen van de vakbond. Vanaf 1912 vertegenwoordigde ze de *Bond in de Kleedingindustrie* op alle NVV-congressen en vergaderingen. Door Peter-Paul de Baar werd ze gekarakteriseerd als “één knotje tussen de snorren”.²³

Op deze congressen en vergaderingen was Alida vaak als enige vrouw aanwezig, en in het mannenmilieu van de vakbonden werd ze niet altijd serieus genomen.²⁴ In dit milieu wist ze zich echter goed staande te houden. Ze was niet op haar mondje gevallen en moeilijk van haar stuk te brengen.²⁵ Naast haar activiteiten bij de vakbonden was Alida ook actief bij de SDAP. In 1931 trad ze voor het eerst toe in de Tweede Kamer en in 1935 kwam ze in de Amsterdamse gemeenteraad, waar ze in 1939 zelfs fractievoorzitter werd.²⁶ Van het communisme was Alida niet onder de indruk; de communisten waren niet bereid tot compromissen zoals de sociaaldemocraten.²⁷

De Jong had een goede band met zijn tante. Over zijn gehele familie schreef hij op vrij kille toon. In zijn eigen woorden omschreef hij haar als “de enige om wie ik iets gaf”; het feit dat Alida bestuurslid van de bond was leek een belangrijke rol te spelen in het respect van De Jong voor zijn tante.²⁸ Volgens De Baar was Alida gek op haar neefjes Loe en Sally, en zij op haar. Ze zou vooral de ambitieuze Loe hebben laten zien hoe hij hogerop kon komen in het leven.²⁹ Deze ambitie uitte zich ook in hoe De Jong schreef over het Vossiusgymnasium waar hij en zijn broer naartoe gingen: “Doordat we naar het gymnasium gingen, werden we als het ware opgepakt en, voor mijn gevoel, hoger geplaatst.”³⁰

Volgens De Jong lag de oorsprong van zijn persoonlijke overtuiging van het socialisme ook in deze gymnasiumperiode, hij noemt echter zijn vader als belangrijkste invloed.³¹ Dit is overigens niet heel verrassend, zijn vader las immers thuis ook *Het Volk* en nam zijn zoons ook mee naar toespraken van zijn zuster. Toch mag de invloed van Alida, hoewel De Jong haar hier niet direct benoemde, op zijn socialistisch denken niet onderschat worden. Net als zijn tante was De Jong een sociaaldemocraat in hart en nieren. Het communisme, waarvan zijn vriend

²² K. Hofmeester, ‘Roosje Vos, Sani Prijes, Alida de Jong, and others: Jewish Women Workers and the Labor Movement as a Vehicle on the Road to Modernity’ in: J. Frishman e.a. (red.), *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam 2008) 155-168, aldaar: 164.

²³ P.P. de Baar, ‘Eén knotje tussen de snorren’, *Historisch Nieuwblad* 23.9 (2014) 30-37, aldaar: 33.

²⁴ Hofmeester, ‘Roosje Vos, Sani Prijes, Alida de Jong’ 165.

²⁵ De Baar, ‘Eén knotje tussen de snorren’ 35.

²⁶ Smits, *Loe de Jong* 36-37.

²⁷ De Baar, ‘Eén knotje tussen de snorren’ 36.

²⁸ De Jong, *Herinneringen I* 19.

²⁹ De Baar, ‘Eén knotje tussen de snorren’ 35.

³⁰ De Jong, *Herinneringen I* 19.

³¹ Ibidem 37.

Meik de Swaan overtuigd van was geraakt, wees hij resoluut af. De kapitalistische maatschappij diende via de parlementaire democratie hervormd te worden, niet door een revolutie.³²

De sociaaldemocratische visie van de verheffing van de arbeiders was goed zichtbaar bij De Jong. Zijn oude klasgenoot Peter Breemer herinnert zich dat hij samen met De Jong vlak voor hun eindexamen de *Ilias* en de *Aeneis* aan elkaar voorlazen op het stoepje voor de melkhandel van vader De Jong.³³ Het Vossius had tevens de reputatie “Rood en Jood”. Sommige ouders hadden zelfs bezwaar tegen het grote aantal joodse leraren en leerlingen. Niet alleen het ‘joodse karakter’ van de school werd bekritiseerd door deze ouders, ook het “‘bescheiden milieu’ waaruit veel leerlingen van het Vossiusgymnasium kwamen” werd bekritiseerd.³⁴ Dit “Rode en Joodse” karakter van het Vossius werd door De Jong zelf ook beaamd. De helft van zijn klas was joods en toen een docent Latijn een denigrerende opmerking over proletariërs maakte tekende de gehele klas op initiatief van Daaf Barmes protest aan bij de rector; het was een klas “die voor een flink deel bestond uit kinderen van proletariërs!”³⁵

Op het Vossius maakte De Jong kennis met een latere belangrijke invloed op zijn socialistisch denken: Sam de Wolff. De Wolff was als vader van een leerling betrokken geweest bij de oprichting van *Vulpes*, het schoolblad van het Vossius,³⁶ waarvan De Jong een jaar na oprichting onderdeel zou uitmaken van de redactie.³⁷ De Jong kwam geregeld bij De Wolff over de vloer, want bij De Wolff thuis werden de vergaderingen van de Jeugdbond voor Socialistische Studie gehouden.³⁸

Studententijd

Waar De Jongs socialistische gedachtegoed begon op het Vossiusgymnasium, ontwikkelden deze denkbeelden zich verder tijdens zijn studententijd aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. In deze periode bleef De Jong hecht met zijn vrienden die hij op het Vossius gemaakt had. De groep ging regelmatig met elkaar op vakantie en in de avonden werden vaak politieke discussies gevoerd over hoe de kapitalistische maatschappij het beste hervormd kon

³² Smits, *Loe de Jong* 50-51.

³³ F. Diepenbrock, ‘De zeven levens van Sal & Peter Breemer. Over Plato, P.L. Tak, Presser, Philoctetes e tutti quanti’ in: E. Kloek e.a. (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium* (Amsterdam 2002) 62-65, aldaar: 63.

³⁴ A. Schmidt, ‘1933-1940: pionieren aan de Messchaertstraat’ in: E. Kloek e.a. (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium* (Amsterdam 2002) 17-25, aldaar: 25.

³⁵ De Jong, *Herinneringen I* 25-28.

³⁶ A. Schmidt, ‘1926-1933: het eerste uur’ in: E. Kloek e.a. (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium* (Amsterdam 2002) 10-16, aldaar: 15.

³⁷ De Jong, *Herinneringen I* 31.

³⁸ Smits, *Loe de Jong* 60-61.

worden. Zoals al eerder aangegeven waren De Jong en Barmes overtuigd sociaaldemocraten. Zij waren dan ook van mening dat dit niet moest gebeuren volgens een communistische revolutie, maar via de parlementaire weg. In zijn studententijd werd De Jong ook al snel lid van de SDSC (Sociaal Democratische Studenten Club).³⁹ Het aantal socialistische studenten was klein in deze periode, de Amsterdamse tak van de SDSC kende als grootste tak een kleine honderd leden. Voor enkele SDSC-leden gaf De Jong een lezing over historisch materialisme, tevens ook het onderwerp van zijn verloren gegane candidandi-scriptie waar zijn conclusie was dat historisch materialisme “bij uitstek bruikbaar was als historische methode”.⁴⁰

Het contact dat De Jong met Sam de Wolff had intensiverde in deze periode. De Wolff gaf als gastdocent les op de universiteit en De Jong volgde de facultatieve colleges die hij gaf.⁴¹ De Wolff zou volgens De Jong gezegd hebben dat wetenschap alleen maar zinnig was wanneer men er voorspellingen uit kon afleiden,⁴² iets wat De Wolff zelf uiteraard ook deed. In zijn in 1929 gepubliceerde werk *Het economisch getij* voorspelde hij een grote economische crisis aan de hand van gebeurtenissen uit 1928.⁴³ Deze beurskrach vond ook daadwerkelijk plaats in oktober 1929 en leidde tot de crisis van de jaren '30.

Net als De Jong stortte De Wolff zich in zijn studententijd vol op het socialisme, in 1898 werd hij lid van de SDAP. Gedurende zijn leven bleef hij fervent marxist, in tegenstelling tot partijgenoten als Alida de Jong en Henri Polak. In 1909 sloot hij zich zelfs aan bij de Sociaal Democratische Partij (SDP), een voorloper van de latere CPN, maar in 1913 keerde hij weer terug bij de SDAP. Naast een politiek-moreel kompas, gold het marxisme voor De Wolff ook als een wetenschappelijke methode; met name werden economische factoren als doorslaggevend geacht bij het analyseren van maatschappelijke kwesties.⁴⁴ De uitgekomen crisisvoorspelling “vervulde hem [De Wolff] met een machtig geloof in de waarde van voorspellingen”, aldus De Jong. In 1993 schreef De Jong zelf dat deze voorspellingen uit konden komen, maar het was net zo goed mogelijk dat dit niet zou gebeuren.⁴⁵ De Jong klinkt hier vrij nonchalant, het is alsof hij doet alsof de invloed van De Wolff beperkt was. Wat De Jong in de tweede helft van de jaren '30 schreef laat echter iets heel anders zien. Uiteraard zijn er de voorspellingen die hij deed in zijn artikelen voor *De Groene Amsterdammer*. Hij schreef

³⁹ Smits, *Loe de Jong* 50-52.

⁴⁰ De Jong, *Herinneringen I* 49-50.

⁴¹ Smits, *Loe de Jong* 60-61.

⁴² De Jong, *Herinneringen I* 50-51.

⁴³ S. de Wolff, *Het economisch getij: bijdrage tot de verklaring van het conjunctuurverschijnsel* (Amsterdam 1929) 439-440.

⁴⁴ E. Gans, *De kleine dingen die het verschil uitmaken: een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999) 265-268.

⁴⁵ De Jong, *Herinneringen I* 50-51.

daarnaast ook een serie van artikelen voor het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* over de rol van voorspellingen in de contemporaine geschiedenis.

Propria Cures

Propria Cures werd in 1890 opgericht als een corporaal studentenblad, maar al snel raakte het zijn corporale karakter kwijt; in de jaren '20 was een toenemend aantal redacteurs niet eens meer lid bij een studentenvereniging.⁴⁶ Hierbij moet echter wel een kleine kanttekening worden geplaatst: Lucas Ligtenberg en Bob Polak zijn beiden redacteur van *PC* geweest⁴⁷ en zullen dus een zekere bias hebben als zij schrijven over de ongebondenheid van het blad. Smits omschreef *PC* in de jaren '30 nog als een blad waarin de redactie voornamelijk was opgeemaakt uit leden van ASC, progressief tegengeluid uit socialistische hoek was schaars; desondanks werd het blad ook door Smits als “tegendraads” omschreven met een taboe op dogma's.⁴⁸ Zo verscheen zelfs een antisemitisch artikel, hetgeen echter wel tot ophef binnen de redactie zorgde.⁴⁹ Zoals al eerder aangegeven, werd De Jong in zijn eerste studiejaar lid van de SDSC, van de andere studentenverenigingen had hij geen hoge pet op: “Het corps gold als burgerlijk. Unitas was niet veel beter.”⁵⁰ Het elitaire gedrag van ASC zou volgens Smits ook slecht bij De Jong zijn gevallen.⁵¹

De Jong schreef zelf dat hij zich niet thuis voelde bij *PC*, hier was hij als enige socialist redacteur van '36 tot '37.⁵² De redactie van *PC* aan het einde van de jaren '30 wist wat speelde in de wereld, maar leek hier weinig interesse voor te hebben. In het blad werd weinig aandacht geschonken aan de Spaanse burgeroorlog; het werd tijdens een vergadering een keer genoemd en *PC* steunde een actie om geld in te zamelen voor de slachtoffers.⁵³ Oorlogsdreiging werd ook vrijwel niet gevoeld. Op 14 november 1936 verscheen een artikel van Jacques Polak dat de vraag stelde wanneer er weer oorlog in West-Europa komt, zijn conclusie was als volgt:

Voorlopig staat ons in West-Europa geen oorlog te wachten. Het oorlogsgevaar ligt in Oost-Europa. Met te waarden openhartigheid hebben Hitler, Göring e tutti quanti verklaard, dat zij een deel van de Sovjet-Unie willen bezitten. In het oosten aast Japan op stukken van Siberië. Het is dan

⁴⁶ L. Ligtenberg en B. Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990* (Amsterdam 1990) 9-10.

⁴⁷ Ibidem 377-379.

⁴⁸ Smits, *Joe de Jong*

⁴⁹ Ligtenberg en Polak, *Propria Cures* 129-130.

⁵⁰ De Jong, *Herinneringen I* 49.

⁵¹ Smits, *Loe de Jong* 51-52.

⁵² De Jong, *Herinneringen I* 64.

⁵³ Ligtenberg en Polak, *Propria Cures* 127-128.

ook waarschijnlijk, dat binnen twee, drie jaren Duitsland en Japan met Sovjet-Rusland in botsing zullen komen.⁵⁴

Deels was deze voorspelling natuurlijk correct: drie jaar later brak er inderdaad een oorlog uit, alleen op een veel grotere schaal dan Polak hier voor mogelijk hield. Dit artikel van Polak sluit goed aan bij de serie artikelen die De Jong later dat studiejaar schreef. Op 23 januari 1937 verscheen het eerste in een elfdelige reeks artikelen over de moeilijkheden van voorspellingen in de contemporaine geschiedenis.⁵⁵ Een uitgebreide analyse van deze artikelen ontbreekt nog in de moderne literatuur, vooral omdat de vraagstelling van deze studie tot nu toe erg weinig aandacht heeft gekregen. De analyse hieronder is gebouwd op de artikelen zelf met aanvullingen van citaten uit werken waarnaar De Jong zelf refereerde en socialistische denkers uit De Jongs eigen kringen, zoals De Wolff en Verwey-Jonker. Maar ook belangrijke sleutelfiguren uit het socialistische gedachtegoed zoals Karl Kautsky, voor wie De Jong groot respect had.⁵⁶

In 1976 omschreef hij zijn eigen denken destijds als ‘onnozel’ omdat hij dacht dat hij ‘de gang der geschiedenis ten volle kon overzien’.⁵⁷ Dit was echter een behoorlijk aantal jaar later. De reeks artikelen in *PC* is voor ons van grote waarde als theoretisch raamwerk voor de voorspellingen die hij later in *De Groene Amsterdammer* publiceerde.

In zijn eerste artikel stelde De Jong de vraag wanneer een historische monografie bestaansrecht had. Volgens hem moest de monografie ‘zuiver’ zijn, dat wil zeggen dat zij wetenschappelijke werkelijkheidswaarde moest hebben; een historische monografie is immers een wetenschappelijk werk en dient dus te helpen met het begrijpen van de werkelijkheid.⁵⁸ Voor een natuurwet is het bestaansrecht gemakkelijk te rechtvaardigen, bijvoorbeeld: een appel valt van een boom, de wet van de zwaartekracht verklaart waarom de appel valt, dus zij laat ons begrijpen wat er zojuist (werkelijk) is gebeurd. Volgens De Jong gold bij de contemporaine geschiedenis een grote onzekerheidsfactor, daarom was het verklaren hiervan ook een stuk lastiger. Hier had hij zeker gelijk, contemporaine geschiedenis gaat per definitie over het heden en het heden is niet afgesloten, daarmee is het dus ook nog te veranderen:

Kan zij [contemporaine geschiedenis] ons de dagelijkse gebeurtenissen in hun oorzakelijkheid laten overzien, dan stelt zij ons tegelijk in staat om

⁵⁴ J.J. Polak, ‘Wanneer komt er oorlog in West-Europa?’ *Propria Cures* (14-11-1936).

⁵⁵ De Jong, *Herinneringen I* 64.

⁵⁶ L. de Jong, ‘In memoriam Karl Kautsky’ *De Groene Amsterdammer* (22-10-1938).

⁵⁷ Ligtenberg en Polak, *Propria Cures* 128.

⁵⁸ L. de Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis I’ *Propria Cures* (23-01-1937).

bewust de gang dier gebeurtenissen te beïnvloeden of te vermijden. Wanneer b.v. de contemporaine geschiedenis aannemelijk zou weten te maken, dat binnen enkele jaren Tsjecho-Slovakije het slagveld zal zijn voor een oorlog tussen Duitsland en de Sowjet-Unie, dan kan men, desgewenst, tijdig Tsjecho-Slovakije verlaten en elders een nieuw bestaan opbouwen.⁵⁹

Volgens dezelfde redenering zou iemand in de juiste machtspositie kunnen proberen deze oorlog te voorkomen. Er kan geconcludeerd worden dat de contemporaine geschiedenis allesbehalve vaststaat, hoe kan zoiets onzekers dan helpen bij het verkrijgen van een beter begrip op de werkelijkheid? Hier speelde volgens De Jong de wetenschappelijke methode een cruciale rol, men moet laten zien hoe zij tot hun conclusies zijn gekomen:

Verdere stelling over de *huidige* politieke verhoudingen, die geponeerd wordt om de *huidige* samenhang beter te begrijpen, berust op vooronderstellingen, die één voor één er uit gedestilleerd worden. [...] Is dat eenmaal gebeurd, dan kunnen die verschillende vooronderstellingen behandeld worden. In eigenlijke zin in onze bedoeling ze te *rechtvaardigen*. Opstijgend komen we dan uiteindelijk weer bij onze oorspronkelijke stelling terecht.⁶⁰

Nu de methode bekend is, is het tevens mogelijk en noodzakelijk hier kritisch op te zijn. De Jong nam hierover zelf het woord ‘achterdochtig’ in de mond; een wetenschappelijke theorie mag niet aangenomen worden tenzij zij op achterdochtige wijze is geanalyseerd.⁶¹ Over het marxisme had De Jong in 1938 iets vergelijkbaars geschreven waaruit blijkt hoeveel waarde hij hechtte aan een kritische houding:

Der Marxist muss, gerade weil er Marxist is und die Relativität des Geschehens behauptet, auch die praktischen und theoretischen Voraussetzungen seiner eigenen Lehre untersuchen, das heisst: er muss die Lehre relativieren. Er hat die Pflicht sich ihr kritisch gegenüberzustellen.⁶²

In zijn volgende *PC*-artikel legde De Jong het verband tussen wetenschappelijke voorspelling en contemporaine geschiedenis. Zo zijn oorzaak-gevolg relaties noodzakelijk om geschiedenis

⁵⁹ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis I’

⁶⁰ Idem.

⁶¹ Idem.

⁶² L. de Jong, ‘Zur Erkenntnistheorie des „Kapitals“’ in: J.F. Ankersmit e.a. (red.), *Strijdenskracht door wetensmacht: opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60^e verjaardag* (Amsterdam 1938) 35-44, aldaar: 35.

te kunnen begrijpen. Om het menselijk handelen, waaruit de geschiedenis voortkomt,⁶³ uit het heden te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk te kijken naar de toekomst. Politiek op de lange termijn is immers niet te begrijpen door alleen naar het heden te kijken. Kort samengevat: volgens De Jong was contemporaine geschiedenis onmogelijk zonder voorspellingen.⁶⁴

Kan een voorspelling als wetenschappelijk gezien worden? Volgens De Wolff zeker.⁶⁵ De Wolff was echter overtuigd van een cyclisch verloop van de geschiedenis die hij op Marx baseerde: '[...] gemiddelde levendigheid, prosperiteit, overproductie, crisis en stagnatie'.⁶⁶ Wetenschappelijke geschiedschrijving zocht volgens De Wolff dan ook naar 'de wetmatigheid in de geschiedenis der mensheid'.⁶⁷ Dacht De Jong hier hetzelfde over? Voor De Jong kon een voorspelling alleen maar werkelijkheidswaarde hebben wanneer zij gebaseerd is op een wetmatigheid, de grote vraag is nu of er wetmatigheid bestaat in het verloop van de geschiedenis:

Zit hier niet ook het belangrijkste verschilpunt tussen de z.g. *cultuur- en natuurwetenschappen*, de eersten jagend op het verenkelde bijzondere, de laatsten op het verbonden algemene?⁶⁸

Een rauwe wetmatigheid zoals we kennen uit de natuur- of wiskunde zat er dus niet in voor de geschiedwetenschap. De Jong schreef dat een voorspelling altijd volgde uit deductie, en nog niet bevestigd is met bewijzen die op inductieve wijze verkregen zijn; hiermee zou een voorspelling dus vooral hypothetische waarde hebben: "Wanneer wij de door inductief materiaal bevestigde deductie "waarheid" noemen, wat is dan de verhouding tussen *hypothese en waarheid*?"⁶⁹ Wellicht moet een hypothese volgens deze definitie 'mogelijk toekomstige waarheid' genoemd worden? Leg hierbij de nadruk op *mogelijk*, een hypothese is geen dogma; ze hoeft niet altijd uit te komen en er zijn altijd uitzonderingen.⁷⁰

De Jong erkende bij wetmatigheid ook nog een ander probleem: ze is een gemiddelde, een abstractie.⁷¹ Dit gemiddelde kreeg uitgebreid de aandacht in zijn artikel 'Zur Erkenntnistheorie des „Kapitals“':

⁶³ L. de Jong, *Hedendaags Marxisme* (Amsterdam 1937) 11.

⁶⁴ L. de Jong, 'Over contemporaine geschiedenis II' *Propria Cures* (30-01-1937).

⁶⁵ De Jong, *Herinneringen I* 50-51.

⁶⁶ S. de Wolff, *Het heldenleven en de levende leer van Karl Marx* (Amsterdam 1933) 86.

⁶⁷ Ibidem 72.

⁶⁸ De Jong, 'Over contemporaine geschiedenis II'.

⁶⁹ Idem.

⁷⁰ De Jong, *Hedendaags Marxisme* 34.

⁷¹ De Jong, 'Over contemporaine geschiedenis II'.

Es ist wichtig, festzustellen, dass ein „Durchschnitt“ niemals der sogenannten unmittelbaren Realität entlehnt ist, sondern etwas grundsätzlich Neues dieser gegenüber darstellt. Er ist kein passiver „Abbild“, sondern ein aus dem „gegebenen“ Material dieser Realität formiertes Produkt der Abstraktionskraft des Geistes.⁷²

Het gemiddelde waaruit de wetmatigheid wordt afgeleid is dus niet aan de realiteit verbonden, maar een abstractie die alleen in het menselijk denken bestaat. Deze abstractie is een vereenvoudiging van de werkelijkheid, hiermee helpt zij de mens de dagelijkse werkelijkheid betere te begrijpen, of te ordenen. Dit is tevens het belang van wetmatigheden en abstractie voor de wetenschap, wetenschap is ‘geordend weten’. Van een ‘fundamentele kloof tussen abstractie en werkelijkheid’ was volgens De Jong ook geen sprake, de abstractie is immers afgeleid van de werkelijkheid.⁷³

In het vierde artikel keerde De Jong terug naar de hypothese, hierover citeerde hij de Franse wiskundige Henri Poincaré:

Le savant doit ordonner ; on fait la science avec des faits comme une maison avec des pierres ; mais une accumulation de faits n'est pas plus une science qu'un tas de pierres n'est une maison.⁷⁴

Een hypothese, in het geval van de contemporaine historicus is dit de voorspelling, is dus de ordening van het feitenmateriaal dat is verzameld. Zonder ordening zeggen losse feiten niets, maar als de contemporaine historicus feiten uit het heden verzamelt en ordent, is hij in staat een voorspelling te doen.⁷⁵

De Jong erkende dat de contemporaine geschiedenis te maken heeft met een bijzonder grote onzekerheidsfactor, maar hij stelde ook dat dit geen reden was om niet te voorspellen.⁷⁶ Zoals al in zijn tweede artikel naar voren kwam achtte De Jong het noodzakelijk naar de toekomst te kijken om te begrijpen welke politieke beslissingen in het heden worden genomen; politiek is immers gericht op de toekomst, het wil iets bereiken. Poincaré schreef hierover het volgende: ‘*Mieux vaut prévoir sans certitude que ne pas prévoir du tout*’.⁷⁷ De Jong was het

⁷² De Jong, ‘Zur Erkenntnistheorie des „Kapitals“’ 37.

⁷³ L. De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis III’ *Propria Cures* (06-02-1937).

⁷⁴ L. De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis IV’ *Propria Cures* (13-02-1937), citeert uit H. Poincaré, *La Science et l'Hypothèse* (Parijs 1902) 168.

⁷⁵ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis IV’.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Poincaré, *La science et l'Hypothèse* 171.

hier dan ook absoluut mee eens; om vooruit te komen is het soms nodig risico's te nemen, en in de contemporaine geschiedschrijving is dit risico het doen van voorspellingen die mogelijk niet uitkomen. Een hypothese is slechts één hypothese, waarnaast ook andere hypothesen mogelijk zijn.⁷⁸

Artikel vijf ging verder over de wetmatigheid, hierbij vooral het probleem van het verschil tussen geestes- en natuurwetenschap. Ter context een citaat van de invloedrijke Duitse filosoof Windelband:

Die einen [Naturwissenschaften] sind Gesetzeswissenschaften, die anderen [Geisteswissenschaften] Ereigniswissenschaften [...]. Das wissenschaftliche Denken ist [...] in dem einen Falle nomothetisch, in dem anderen idiographisch.⁷⁹

Wat Windelband hier zei was dat de natuurwetenschap wetten onderzoekt en de geesteswetenschap het eigene van de gebeurtenis beschrijft. De Jong merkte hierbij op dat wetmatigheid bij een idiografische methode onmogelijk is; unieke verschijnselen zijn immers op zichzelf en daarmee niet aan wetten verbonden. De Jong gaf tevens toe dat de 'historische methode' een individualiserende methode is, maar dat historisch feitenmateriaal wél generaliserend geanalyseerd kan worden: 'Weliswaar krijgt men dan geen "geschiedenis", maar "sociologie"'.⁸⁰ Dus, hoewel geschiedwetenschap van nature idiografisch was volgens De Jong, was het wel mogelijk wetmatigheden in historische gebeurtenissen te bestuderen. Deze zoektocht naar wetmatigheden staat centraal in het historisch materialisme: een empirische methode die volgens Marx de 'historische ontwikkeling der mensheid' kon verklaren.⁸¹ Volgens het historisch materialisme wordt het bewustzijn bepaald door het 'maatschappelijk zijn'.⁸² In de woorden van Herman Gorter, een prominente Nederlandse socialist met wiens werk De Jong ook zeker bekend was:

Het historisch materialisme is die leer, die duidelijk maakt dat het maatschappelijk zijn den geest determineert, het denken dwingt in zekere banen te gaan, het willen en handelen van personen en klassen bepaalt.⁸³

⁷⁸ De Jong, 'Over contemporaine geschiedenis IV'.

⁷⁹ W. Windelband, *Geschichte und Naturwissenschaft* (Straatsburg 1904) 12.

⁸⁰ L. de Jong, 'Over contemporaine geschiedenis V' *Propria Cures* (20-02-1937).

⁸¹ De Wolff, *Karl Marx* 62-63, 72.

⁸² De Jong, *Hedendaags Marxisme* 15; De Wolff, *Karl Marx* 72.

⁸³ H. Gorter, *Het historisch materialisme* (Amsterdam 1920) 3.

Volgens deze definitie is het dus mogelijk om door middel van wetmatigheden het ‘maatschappelijk zijn’ van de mensheid vast te stellen en dit ‘maatschappelijk zijn’ bepaalt weer hoe zowel individuele mensen als groepen denken én handelen. Over deze definitie wijdde De Jong verder uit: volgens het historisch materialisme is het dus ook mogelijk voorspellingen over de toekomst te doen als het ‘maatschappelijk zijn’ is vastgesteld. De geschiedenis is immers het product van menselijk handelen.⁸⁴ Op deze manier deden Engels en Marx dan ook hun voorspellingen over de botsing tussen de bourgeoisie en het proletariaat.⁸⁵ Dan rest nu de vraag hoe deze, voor het historisch materialisme zo belangrijke, wetmatigheden ontstaan:

Een eenvoudig en misschien velen bevredigend antwoord geven zij, die in de geschiedenis de werken zien van een Hogere Macht, die met vaste hand de wereld in een bepaalde richting leidt en aldus een regelmaat doet ontstaan [...].⁸⁶

Het historisch materialisme is echter op waar te nemen gebeurtenissen gebaseerd, daarom is het bovennatuurlijke uitgesloten.⁸⁷ Een hogere macht is een externe oorzaak, en de nieuwe wetenschap is gericht op het zoeken van interne oorzaken; een oorzaak moet gezocht worden in de verschijnselen zelf. Dit moet niet verward worden met positivisme. Volgens De Jong was wetenschap een aan de realiteit gebonden abstractie, maar niet direct door deze realiteit geschapen. Volgens De Jong ontstond regelmaat willekeurig, de mens zou als collectief haar eigen lot niet in handen nemen. Dit zou op de achtergrond, zonder bewuste inmenging, gebeuren. Zouden er wellicht onbekende natuurwetten zijn, of een onontdekte sociale wetmatigheid? De Jongs uiteindelijke antwoord was dat we hier niet zeker over konden zijn, ‘de sociale wetenschappen zijn nog erg jong’.⁸⁸

De abstractie, of theorie, waar De Jong in zijn artikelen inmiddels al vaak naar heeft verwezen geeft een ideaalbeeld van de realiteit, dit houdt in dat er geen ruimte is voor toevalligheden. De realiteit is zelf vele malen complexer dan de abstractie, daarom is het mogelijk dat deze soms niet geheel overeenkomt, of zelfs tegenstrijdig is met de abstractie.⁸⁹ Er kan gesteld worden dat het met dergelijke tegenstrijdigheden van belang is een theorie te baseren op zoveel mogelijk data; hoe groter de dataset, hoe duidelijker het beeld dat zij geeft,

⁸⁴ De Jong, *Hedendaags Marxisme* 11.

⁸⁵ De Wolff, *Karl Marx* 67.

⁸⁶ L. de Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis VI’ *Propria Cures* (27-02-1937).

⁸⁷ De Wolff, *Karl Marx* 74.

⁸⁸ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis VI’.

⁸⁹ De Jong, ‘Zur Erkenntnistheorie des „Kapitals“’ 38-40.

wat in een situatie waar sommige data tegenstrijdig met de theorie is belangrijk is. Hierbij zijn we aangekomen bij het volgende probleem van de contemporaine geschiedenis: het gebrek aan bronmateriaal.

Voordat De Jong inging op dit gebrek aan bronnen legde hij nog uit welke twee soorten hypothesen voor de contemporain historicus van belang zijn: veronderstellingen en vooronderstellingen. Een veronderstelling blikst vooruit, een vooronderstelling achteruit. Beiden zijn van belang; alleen vooronderstellen leidt niet tot vooruitgang en alleen veronderstellen is onmogelijk zonder fundament.⁹⁰ De veronderstelling kan in het systeem van De Jong worden uitgelegd als de voorspelling; deze blikst immers vooruit. In ditzelfde systeem nemen de vooronderstellingen de plek in van het bronmateriaal waarop deze voorspelling is gebaseerd. En hier zit, zoals eerder vastgesteld, het probleem.

Om de politieke ontwikkelingen van het heden te begrijpen is toegang nodig tot al het bronmateriaal, maar omdat sommige politieke ontwikkelingen gestuurd worden door kennis die niet openbaar toegankelijk is, is dit niet altijd mogelijk. Daarnaast is de contemporaine geschiedenis gericht op de toekomst, het is mogelijk dat gebeurtenissen die invloed hebben op de toekomst waarover geschreven wordt nog niet hebben plaatsgevonden. De bronnen van een contemporain historicus zijn dus incompleet.⁹¹ Om enigszins om deze moeilijkheid heen te manoeuvreren stelde De Jong een vergelijkende aanpak voor:

Wij weten niet precies, wat zich afspeelt bij de geheime diplomatie. Maar wij kunnen het, terug-concluderend raden uit de gebeurtenissen. De grootste voorzichtigheid blijft hierbij natuurlijk geboden. Wij hebben bovendien een enorme massa vergelijkend materiaal, alles wat over de periode 1870-1914 is gepubliceerd. Er is geen reden om aan te nemen, dat de leidende kringen sindsdien edeler, verstandiger of betrouwbaarder zijn geworden.⁹²

Door het maken van vooronderstellingen over diplomatieke gebeurtenissen uit het verleden veronderstelde De Jong dat de diplomaten en politici uit het heden, aangenomen dat zij niet veel veranderd waren, op vergelijkbare wijze zouden handelen als hun voorgangers.

Naast brongebrek constateerde De Jong nog een tweede probleem bij de contemporaine geschiedenis: een 'zwakkere objectiviteitsbehoefte'. De Jong bedoelde hiermee dat contemporaine historici ook hun eigen mening hebben over het heden waardoor volledige

⁹⁰ L. de Jong, 'Over contemporaine geschiedenis VII' *Propria Cures* (06-03-1937).

⁹¹ De Jong, 'Over contemporaine geschiedenis VII'.

⁹² Idem.

objectiviteit lastig is. Wanneer een contemporain historicus uit 1937 over bijvoorbeeld de Sovjet-Unie schrijft zal de historicus hierover een mening hebben: ‘De één is wild van enthousiasme, de ander wild van afschuw’. Deze subjectiviteit, bias, diende volgens De Jong vermeden te worden. Volgens hem moest ook een contemporain historicus ‘niet wenen; niet lachen; maar pogen te begrijpen.’⁹³

Om de dingen werkelijk te begrijpen moet men de logische kern achter de dingen bloot leggen, dit was volgens Marx de taak van de wetenschap. De Jong haalde als voorbeeld het kapitalisme aan: hij omschreef dit als een maatschappijvorm gekarakteriseerd door klassescheiding, winstprincipe en economisch rationalisme.⁹⁴ De drie klassen in het kapitalistische systeem zijn loonarbeiders, kapitalisten en grondeigenaren. Alle drie hebben zij een andere bron van inkomsten: respectievelijk arbeid, kapitaal en grond.⁹⁵ Hiermee bracht De Jong enige nuance in de eenvoudigere indeling van De Wolff, die de wereld indeelde in twee klassen: bezitters en niet-bezitters.⁹⁶ Deze indeling vormt voor het kapitalisme de status quo; zonder deze verdeling kan het kapitalisme niet bestaan. Het uiteindelijk wezen van het kapitalisme werd door De Jong geïdentificeerd als het ‘streven naar voortdurende winstvergroting’.⁹⁷ Karl Kautsky, niet direct benoemd door De Jong, maar wel zeer invloedrijk in het socialistische denken, uitte echter wel een waarschuwing over deze focus op het verrijkmotief bij het verklaren van menselijk handelen: het verrijkmotief is niet de enige menselijke drijfveer. Iemand die deze vergissing maakt, maakt ook de fout ‘*daß sie die Oekonomie der Geschichte, ja dem „Ganzen des menschlichen Lebens“ gleichsetzen*’. De rol van het verrijkmotief was volgens Kautsky sterk afhankelijk van de economische situatie van het individu: voor iemand met veel economische zekerheid zal het verrijkmotief een kleine rol spelen. In een dergelijk systeem van extreem materialisme zouden ook mensen die zonder eigenbelang handelen onmogelijk zijn, dit gebeurt in de realiteit echter wel. In deze lijn van denken zijn het dus niet economische interesses die de geschiedenis bewegen, maar economische ontwikkelingen.⁹⁸ De Jong leek op het eerste gezicht misschien deze denkfout te maken, maar hij stelde het verrijkmotief als drijfveer voor specifiek het kapitalisme, niet het gehele menselijke handelen. In *Hedendaags Marxisme* toonde hij ook dat hij zich aansloot bij Kautsky betreft de bredere economische ontwikkelingen als drijfveer van de geschiedenis.⁹⁹

⁹³ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis VII’.

⁹⁴ L. de Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis VIII’ *Propria Cures* (13-03-1937).

⁹⁵ De Jong, *Hedendaags Marxisme* 39-40.

⁹⁶ De Wolff, *Karl Marx* 56.

⁹⁷ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis VIII’.

⁹⁸ K. Kautsky, *Die Materialistische Geschichtsauffassung* (Berlijn 1929) 4-7.

⁹⁹ De Jong, *Hedendaags Marxisme* 15-17.

Het winststreven en de hieruit voorkomende conjunctuurgolven werden ook in verband gebracht met oorlog.¹⁰⁰ De Wolff schreef in *Het economisch getij* dat een periode van laagconjunctuur gepaard ging met veel binnenlandse klassenstrijd en weinig internationale oorlog, hooguit enkele kleine koloniale conflicten. Andersom gingen perioden van hoogconjunctuur gepaard met relatief weinig binnenlands conflict, maar verkeerde de wereld wel in staat van bijna continue oorlog.¹⁰¹ In de voor De Wolff opgestelde bundel *Strijdenskracht door wetensmacht* wijdde Hilda Verwey-Jonker een kort artikel aan dit fenomeen. In dit artikel beperkte zij zich voornamelijk tot koloniale oorlogen; dit soort oorlogen volgden van oudsher op ‘economische penetratie’ van nieuwe gebieden in een zoektocht naar nieuwe koopkracht. In het kapitalistische systeem van 1938 waren echter geen nieuwe koopkracht meer beschikbaar en waren de verschillen tussen koloniale ondernemingen en kapitalistische bedrijven verdwenen. In dit systeem had de staat overigens de rol van ondernemende individuen overgenomen en zocht zij in de koloniën naar uitbreidingsmogelijkheden, tegelijkertijd kwamen staten in koloniën in conflict met andere staten die concurrentie boden met hun eigen plannen. Doordat een opgaande conjunctuur zorgde voor een grotere vraag aan grondstoffen en arbeid kwamen dergelijke concurrerende staten eerder met elkaar in conflict. De kans op oorlog was dus groter.¹⁰² Dit model is ook op het Europese continent toe te passen: hoogconjunctuur gaat gepaard met toenemende productie, dit leidt tot een scherpere strijd om afzetmarkten, meer concurrentie en dus een grotere kans op oorlog. Het artikel van Verwey-Jonker biedt wat extra context op de verwachtingen van De Jong over het uitbreken van een nieuwe wereldoorlog. Volgens De Jong was het zo dat wanneer de wetmatigheid van de vorige hoogconjunctuur zich zou herhalen er rond 1950 opnieuw een wereldoorlog zou uitbreken.¹⁰³

Zoals De Jong eerder al stelde is de wetenschap een abstractie van een complexe werkelijkheid. Naast het conflict tussen kapitalisten en arbeiders zijn er natuurlijk ook conflicten mogelijk tussen verschillende kapitalisten of arbeiders. En is lang niet iedere kapitalist uit op oorlog om zijn winst te vergroten, voor velen schaadt oorlog juist de mogelijke afzetmarkt. Maar een groeiende oorlogsindustrie zou leiden tot een grotere kans op oorlog, zelfs als fabrikanten dit het liefst niet hadden; de winst moest immers behaald worden. Naast dit pure economische aspect droeg ook de menselijke strijd lust bij. Niet alleen klasse tegenstellingen

¹⁰⁰ L. de Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis IX’ *Propria Cures* (26-03-1937).

¹⁰¹ De Wolff, *Het economisch getij* 241-242.

¹⁰² H. Verwey-Jonker, ‘Konjunctuur en oorlog’ in: J.F. Ankersmit e.a. (red.), *Strijdenskracht door wetensmacht: opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60^e verjaardag* (Amsterdam 1938) 191-199, aldaar: 192-199.

¹⁰³ De Jong, ‘Over contemporaine geschiedenis IX’.

zorgden voor groepsvorming, ook nationale tegenstellingen droegen hieraan bij.¹⁰⁴ Alan Gilbert legde dit idee in 1978 duidelijk uit. Hij schreef dat Marx dacht dat dit voornamelijk een middel was van de machthebbers om hun eigen positie veilig te stellen. De belangen van arbeiders zouden immers internationaal hetzelfde zijn, wanneer zij zich zouden verenigen zouden de klassieke machthebbers kansloos zijn. De kapitalistische heersers zouden dus zo een artificieel antagonisme kunnen creëren tussen hun eigen arbeiders en de arbeiders van andere staten om zo hun eigen positie veilig te stellen.¹⁰⁵

In zijn laatste, concluderende artikel erkende De Jong de complexiteit van de samenleving opnieuw; tussen collectiviteit en individu zou altijd een zekere spanning bestaan. Om de mensheid te veranderen moest de collectiviteit veranderen, een enkel veranderd individu betekende niets zolang de collectiviteit onveranderd bleef. De waarde van de voorspelling zat hem volgens De Jong in het feit dat voorspelling noodzakelijk was om de collectiviteit van de toekomst te veranderen, zonder de mogelijkheden te kennen kon je immers niet gericht handelen om verandering te verwezenlijken.¹⁰⁶ Tegen het einde van het artikel leek De Jong hoopvol over de toekomst:

De mens beheerst momenteel de maatschappij niet. Niemand wil crisis. Niemand wil oorlog. Crises en oorlogen kenmerken niettemin de geschiedenis, ook de contemporaine, zoals misoogst gedurende lange eeuw de plaag was voor de landbouw. Misoogsten kunnen binnen redelijke grenzen voorkomen worden. Van crises en oorlogen geldt hetzelfde.¹⁰⁷

Conclusies

Het is duidelijk door wie De Jong beïnvloed was in zijn denken over het historisch materialisme en het marxisme. Allereerst kwam De Wolffs conjunctuurtheorie duidelijk terug in De Jongs schrijven. De andere namen hadden ook een duidelijke aanwezigheid in De Jongs analyse van het historisch materialisme: Poincarés ordening, Windelbands idiografische en nomothetische verdeling, Gorters maatschappelijke ordening, Kautsky's economische ontwikkeling als drijfveer enzovoorts. Uit dit alles destilleerde De Jong een geheel. De geesteswetenschappen waren moeilijk te ordenen binnen het wetenschappelijke spectrum in hun zoektocht naar het unieke. Maar volgens De Jong kon er in de grote lijnen van de geschiedenis een regelmaat

¹⁰⁴ L. de Jong, 'Over contemporaine geschiedenis X' *Propria Cures* (17-04-1937).

¹⁰⁵ A. Gilbert, 'Marx on Internationalism and War', *Philosophy and Public Affairs* 7.4 (1978) 346-369, aldaar: 347-360.

¹⁰⁶ L. de Jong, 'Over contemporaine geschiedenis XI' *Propria Cures* (24-04-1937).

¹⁰⁷ Idem.

herkend worden. Op basis van deze regelmaat konden voorspellingen gedaan worden. Hoewel deze voorspellingen verre van zeker waren, waren zij wel nodig om de mensheid vooruit te helpen. Daarnaast was De Jong geen marxist in de politieke zin van het woord, hij was sociaaldemocraat.

2. De Sudetencrisis van 1938

Het tweede hoofdstuk van deze studie zal zich richten op de analyse van De Jong in *De Groene Amsterdammer* van de Sudetencrisis van 1938. Was de kritiek van Harmans op De Jong terecht? Schatte De Jong Hitler te rationeel in en was zijn analyse te economisch van aard? Om deze vragen te beantwoorden zal een tweeledige methode worden toegepast; hoe analyseerden andere Nederlandse nieuwsbronnen de gebeurtenissen en wat was de daadwerkelijke gang van zaken?

Achtergrond

Op 17 september 1938 verscheen het door De Jong geschreven artikel ‘Tsjechoslowakije: “die verkafte Braut”’ in *De Groene Amsterdammer*. Tsjechoslowakije zou volgens De Jong door Engeland en Frankrijk verkocht zijn aan het met oorlog dreigende Duitsland “in ruil voor den vrede”.¹⁰⁸ De situatie waarover De Jong in dit artikel schreef was het gevolg van de Duitse oorlogsdreiging om Tsjechoslowakije. In 1936 vond de herbezetting van het Rijnland door Duitsland plaats zonder grote gevolgen voor Duitsland,¹⁰⁹ en in maart 1938 had Nazi-Duitsland Oostenrijk geannexeerd. Dit zorgde voor een groeiend zelfvertrouwen van Hitler. De Engelsen en Fransen waren niet in de positie om adequaat in te grijpen en Sovjet-Rusland werd te zwak geacht om een oorlog met Duitsland te beginnen.¹¹⁰ Tsjechoslowakije was in 1933 een bondgenootschap met zowel de Fransen als de Russen aangegaan tegen de dreiging vanuit Nazi-Duitsland. De nazi’s omschreven Tsjechoslowakije in hun propaganda als een springplank voor Russisch bolsjewisme in Europa, Duitsland zou volgens deze retoriek het beste bolwerk tegen de uitbreiding van het communisme zijn.¹¹¹ De Britse politieke elite was vatbaar voor deze propaganda, veel van hen zagen het communisme als een groter gevaar voor Engeland dan Duitse expansie. Een sterk Duitsland als buffer tegen het communisme werd door sommigen zelfs als positief gezien.¹¹² Een van de weinigen die de nazi’s als een groter gevaar zag dan de communisten was Churchill.¹¹³

¹⁰⁸ L. de Jong, ‘Tsjechoslowakije: “die verkafte Braut”’ *De Groene Amsterdammer* (17-09-1938).

¹⁰⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel I: Voorspel* (’s-Gravenhage 1969) 475.

¹¹⁰ R. Overy, ‘Germany and the Munich Crisis: A Mutilated Victory?’ in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 191-215, aldaar: 195-196.

¹¹¹ V. Smetana, *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938-1942)* (Praag 2008) 39-43.

¹¹² A. Anievas, ‘The international political economy of appeasement: the social sources of British foreign policy during the 1930s’, *Review of international studies* 37.2 (2011) 601-629, aldaar: 603.

¹¹³ R. Toye, ‘Churchill, Munich and the origins of the Grand Alliance’ in: J. Gottlieb e.a. (red.), *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 112-132, aldaar: 112-114.

Naast de communistische dreiging leefde in Tsjechoslowakije ook een Duitse minderheid in de Sudetenland-regio. Na de Eerste Wereldoorlog viel het Oostenrijks-Hongaarse Rijk uiteen. Een van de nieuwe staten die uit de as van Oostenrijk-Hongarije gevormd werd was Tsjechoslowakije. De bevolking bestond voor het merendeel uit Tsjechen, maar er leefden ook 3,2 miljoen etnische Duitsers binnen de grenzen.¹¹⁴ Sudetenduitsers onder leiding van Henlein wilden onafhankelijkheid van Tsjechoslowakije en zochten steun bij Hitler. Dit leidde in mei 1938 tot geruchten van een aankomende Duitse invasie. Hitler had in een overleg met Henlein beloofd de problemen “snel op te lossen”. Londen wilde een oorlog absoluut voorkomen en zette vrijwel direct de Tsjechoslowaakse regering onder druk om de eisen van de Sudetenduitsers in te willigen.¹¹⁵ Wat niet hielp voor de positie van Tsjechoslowakije was dat de Britten de hoop al hadden opgegeven. Zij redeneerden dat Tsjechoslowakije eigenlijk al verloren was aan Duitsland en dat het het niet waard was om hierover een oorlog te beginnen.¹¹⁶

In de Britse politiek heerste onder velen de consensus dat de Oost-Europese staten te instabiel of onbelangrijk waren om via actief ingrijpen buiten de Duitse invloedssfeer te houden.¹¹⁷ Naast een Duitse minderheid, had de regering in Praag ook nog te maken met ontevreden Poolse, Hongaarse, Slowaakse en Oekraïense minderheden. De Britse zorgen om de Tsjechoslowaakse stabiliteit waren dus niet onterecht.¹¹⁸ Oorlog zou verder de economische belangen van de Britten beschadigen,¹¹⁹ ook zou de Britse publieke opinie volgens Chamberlain een oorlog om Tsjechoslowakije niet steunen.¹²⁰ Daarnaast kon Henleins roep om autonomie voor de Sudetenduitsers op Britse sympathie rekenen omdat de Sudetenduitsers onderdrukt zouden worden door de Tsjechoslowaakse regering.¹²¹ De Fransen hadden liever harder opgetreden tegen Hitler, maar Daladier wist dat Frankrijk te zwak was om een directe confrontatie met Nazi-Duitsland aan te gaan zonder Engelse steun en sloot zich daarom achter de appeasementpolitiek van Chamberlain.¹²²

¹¹⁴ J. Osterloh, ‘Sudetenland’ in: W. Gruner en J. Osterloh (red.), *The greater German Reich and the Jews: Nazi persecution policies in the annexed territories* (New York 2015) 68-98, aldaar: 68-69.

¹¹⁵ T. McCulloch, *Tacit alliance: Franklin Roosevelt and the Anglo-American ‘special relationship’ before Churchill, 1937-1939* (Edinburgh 2021) 151; K. Robbins, *Munich 1938* (Londen 1968) 217-223.

¹¹⁶ Smetana, *In the Shadow of Munich* 44-47.

¹¹⁷ E. Goldstein, ‘Neville Chamberlain, The British Official Mind and the Munich Crisis’ in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 276-292, aldaar: 282-287.

¹¹⁸ L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (09-08-1938).

¹¹⁹ Anievas, ‘The international political economy of appeasement’ 607-608.

¹²⁰ McCulloch, *Tacit Alliance* 150-151.

¹²¹ K. Urbach, ‘England is pro-Hitler’: German popular opinion during the Munich Crisis, 1938’ in: J. Gottlieb e.a. (red.), *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 171-191, aldaar: 173; Robbins, *Munich 1938* 218-220.

¹²² D. Hucker, ‘Public opinion, policy makers and the Munich Crisis: adding emotion to international history’ in: J. Gottlieb e.a. (red.), *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 251-272, aldaar: 256.

Het beeld in Nederland

Toen Loe de Jong aan zijn journalistieke carrière begon in 1938, was Hitler inmiddels alweer vijf jaar aan de macht. De artikelen die De Jong schreef voor *De Groene* waren gebaseerd op informatie die hij uit een grote collectie nieuwsbronnen vergaarde. Vanuit de Nederlandse pers gebruikte De Jong onder andere *De Telegraaf* en *Het Volk*.¹²³ *Het Volk* stond vanaf 1933 al met een zeer kritische, wantrouwende houding tegenover het naziregime.¹²⁴ In 1936 publiceerde de krant al een artikel waarin op basis van de Duitse herbewapening de voorspelling werd gedaan dat in 1938 de oorlog in Oost-Europa zou losbarsten. Daarnaast schreef A. den Doolaard een reeks artikelen waarin hij de Duitse expansie fel bekritiseerde.¹²⁵

Op 12 juli 1937 publiceerde *Het Volk* een artikel van Den Doolaard getiteld: ‘Rondom het Derde Rijk’. In dit artikel waarschuwde Den Doolaard voor het eerste artikel uit het partijprogramma van de NSDAP: “Wij eisen de aaneensluiting van alle Duitsers tot een Groot-Duitsland, op grond van het zelfbestemmingsrecht der volkeren”.¹²⁶ Een eis die volgens hem alleen maar met hulp van geweld te bewerkstelligen was, andere landen zouden immers niet vrijwillig gebieden aan Duitsland afstaan op grond van het argument dat er veel Duitsers woonden en dus onderdeel was van Duitsland. Het eerstvolgende bloedige conflict zou volgens Den Doolaard plaatsvinden in Tsjechoslowakije.¹²⁷ Op 17 juli 1937 waarschuwde Den Doolaard wederom voor de expansiedrift van Nazi Duitsland. Volgens hem hadden de nazi’s een heel ander beeld van vrede dan de rest van Europa: namelijk vrede na een nieuwe oorlog die het Derde Rijk wilde winnen.¹²⁸ De nazi’s keken niet alleen naar Oost-Europa, ook het na de Eerste Wereldoorlog door Frankrijk geannexeerde Elzas-Lotharingen zagen de nazi’s als een gebied dat teruggenomen moest worden.¹²⁹ Hele schoolklassen werden door de nazi’s geïndoctrineerd dat alle Duitse gebieden buiten de huidige Duitse grenzen in het Derde Rijk ingelijfd moesten worden.¹³⁰

De Telegraaf heeft de reputatie van een foute krant in de oorlog. Dit beeld komt voornamelijk voort vanuit het feit dat de SS’er Holdert er vanaf oktober 1944 met de scepter zwaaide. Desalniettemin had de krant in de jaren ’30 ook geen geweldig imago; winstbejag zou

¹²³ Smits, *Loe de Jong* 67.

¹²⁴ F. van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 259.

¹²⁵ Ibidem 326-327.

¹²⁶ A. den Doolaard, ‘Rondom het Derde Rijk’ *Het Volk* (12-07-1937).

¹²⁷ Idem.

¹²⁸ A. den Doolaard, ‘Hitler’s vrede is niet onze vrede’ *Het Volk* (17-07-1937).

¹²⁹ A. den Doolaard, “Elzas hoort bij Duitsland” Terugwinning der “ontruikte” gebieden doel der propaganda’ *Het Volk* (16-08-1937).

¹³⁰ A. den Doolaard, *Het Hakenkruis over Europa* (Amsterdam 2004; eerste druk 1938) 87-89.

de hoogste prioriteit geweest zijn en verder stond de krant niet bekend om uitgesproken idealen.¹³¹ Op 't Ende stelt dat *De Telegraaf* in de jaren '30 echter nog niet als een NSB-krant afgeschreven kon worden. *De Telegraaf* hing vooral de antirevolutionaire premier Colijn aan. Net als Colijn had *De Telegraaf* wel bewondering voor de sterke anticommunistische houding van de nazi's. Dit leidde ertoe dat *De Telegraaf* minder kritisch op de NSB was dan de meeste andere Nederlandse kranten.¹³² De milde houding van *De Telegraaf* tegenover het fascisme kan vergeleken worden met die van de Britse politieke elite; het communisme werd een stuk gevaarlijker geacht.

Rondom de Sudetencrisis is het opvallend dat *De Telegraaf* juist de Tsjechoslowaakse regering als uitdagende agressor leek te schetsen. Op 25 mei 1938 berichtte *De Telegraaf* over enkele gewapende Tsjechische vliegtuigen die in het Duitse luchtruim gesignaleerd waren. Volgens de auteur konden deze vliegtuigen niet verdwaald zijn, “daar het verloop der grens hier zeer duidelijk is”. Het moest dus een verkenningsvlucht zijn.¹³³ Tsjechoslowaakse verkenningsvluchten rond deze periode zijn aannemelijk omdat er geruchten rondgingen dat Duitsland van plan was om Tsjechoslowakije binnen te vallen.¹³⁴ Een mogelijke dreiging vanuit Duitsland werd echter niet ontkend in *De Telegraaf*. Bérenger schreef op 2 februari 1936 over de “Duitse dreiging” in vorm van de inmiddels openlijke herbewapening en voorbereidingen om het Ruhrgebied remilitariseren.¹³⁵ *De Telegraaf* hanteerde in de jaren '30 eerder een positie van neutraliteit. Er wordt gepleit voor een sterkere verdediging, maar de krant was ook erg kritisch tegenover de Volkenbond: als Nederland werd aangevallen, moest het zichzelf kunnen verdedigen. Nederland moest zelfstandig zijn, was het idee. Van een acute Duitse aanvalsdreiging was volgens *De Telegraaf* nog niet echt sprake.¹³⁶ De positie van *De Telegraaf* kwam hiermee dan ook overeen met de meeste Nederlandse kranten. *Het Volk* was een uitzondering met haar vrees dat Duitse expansie in Oost-Europa op termijn ook een acuut gevaar voor Nederland zou gaan vormen.¹³⁷ Desondanks werd er in de winter van 1934 op 1935 een militaire oefening gehouden met een mogelijke Duitse invasie in het achterhoofd. Dus de

¹³¹ M. Wolf, *Het geheim van “De Telegraaf”*: geschiedenis van een krant (Amsterdam 2009) 296-298.

¹³² R. op 't Ende, ‘Kleurloos? *De Telegraaf* over de Nationaal-Socialistische Beweging in de jaren dertig’, *Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes* 28 (2013) 147-162, aldaar: 161-162.

¹³³ *De Telegraaf* (25-05-1938).

¹³⁴ Smetana, *In the Shadow of Munich* 50.

¹³⁵ H. Bérenger, ‘De politiek van Frankrijk is continu: Kracht en vrede haar plechtankers’, *De Telegraaf* (02-02-1936).

¹³⁶ *De Telegraaf* (19-02-1936).

¹³⁷ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland* 333.

Nederlandse militaire staf achtte de kans op een conflict met de oosterburen reëel,¹³⁸ ongeacht wat de pers schreef.

Oorlog om Tsjechoslowakije?

In 1935 richtte Henlein de Sudetendeutsche Partei (SdP) op.¹³⁹ De partij boekte in de verkiezingen van dat jaar een grote winst in gebieden waar veel Duitsers woonden. De SdP veroverde maar liefst 45 van de 70 Duitse zetels in het Tsjechoslowaakse parlement.¹⁴⁰ Vanaf het begin heerste er spanning tussen de SdP en de Tsjechoslowaakse regering. *De Telegraaf* verwachtte dat er geen Duitsers in het kabinet zouden komen. De onafhankelijkheidswens van de SdP was iets wat de Tsjechische meerderheid niet zou toestaan,¹⁴¹ dit was echter juist wat ertoe had geleid dat de SdP zoveel stemmen had gekregen.¹⁴² De regeringspartijen zouden echter niet toestaan dat de SdP ook een plaats in het kabinet kreeg.¹⁴³

In juli 1938 speelden de etnische spanningen in Tsjechoslowakije nog steeds. De Franse en Engelse regeringen zetten de Tsjechoslowaakse regering onder druk om concessies te doen aan de ontevreden minderheden. De Tsjechoslowaakse regering was bereid culturele autonomie en evenredige vertegenwoordiging in het staatsbestuur te geven aan de Sudetenduitsers, maar niet de politieke autonomie die Henlein wilde.¹⁴⁴ In juli '38 leken de Tsjechoslowaakse en Duitse betrekkingen enigszins verbeterd, maar De Jong dacht niet dat verdere Duitse agressie tegen Tsjechoslowakije in de toekomst uitgesloten was:

Men hoede zich desondanks voor een overmaat aan optimisme. De eerste aanval op Oostenrijk – zomer '34 – is ook mislukt en het land is nu toch deel van het Duitse rijk....¹⁴⁵

Er heerste ook enig optimisme. *Het Volk* haalde de *Deutsche Presse* aan, een krant gelieerd aan Henlein. *Deutsche Presse* was positief over verzoeningsgerichte houding van de Tsjechen op een groot congres.¹⁴⁶ *Het Volk* vermeldde verder op 8 juli 1938 dat Beneš, de Tsjechoslowaakse president, de Sudetenduitsers tot op zekere hoogte had weten te overtuigen met goede moed te

¹³⁸ De Jong, *Koninkrijk deel I* 587-588.

¹³⁹ Osterloh, 'Sudetenland' 71.

¹⁴⁰ *De Telegraaf* (20-05-1935).

¹⁴¹ *De Telegraaf* (18-05-1935).

¹⁴² K. Cordell en S. Wolff, *Germany's Foreign Policy towards Poland and the Czech Republic: Ostpolitik revisited* (New York 2005) 27.

¹⁴³ *De Telegraaf* (22-05-1935).

¹⁴⁴ L. de Jong, 'Kanttekeningen' *De Groene Amsterdammer* (09-07-1938).

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ *Het Volk* (08-07-1938).

onderhandelen: “De woorden van Benesj hebben weerklank gevonden bij de Sudeten en men mag hopen op een eervolle vrede voor beide partijen.”¹⁴⁷

Het Volk berichtte op 9 juli 1938 dat Beneš de wereld ervan verzekerde dat er geen oorlog zou komen. Volgens *Het Volk* moest de situatie in Tsjechoslowakije niet met die in Spanje vergeleken worden. Na feestelijkheden in Praag zouden zowel de Tsjechen als Slowaken hebben laten zien hoeveel zij van hun zelfstandigheid hielden en dat zij deze tot het einde zouden verdedigen. Daarnaast zou Tsjechoslowakije goed voorbereid zijn voor een defensieve oorlog.¹⁴⁸ Enkele maanden eerder, in april, schatte de Britse ambassadeur in Berlijn, Nevile Henderson, de kans op direct Duits ingrijpen in Tsjechoslowakije klein in. Volgens Henderson zou diplomatie de spanningen in Sudetenland oplossen omdat Duitsland momenteel militair gezien niet klaar was voor agressie. Basil Newton, een Britse diplomaat in Praag, was er echter van overtuigd dat een onafhankelijk Tsjechoslowakije op lange termijn onhoudbaar was.¹⁴⁹ Newton was een groot voorstander van Tsjechoslowaakse concessies, hij zag Tsjechoslowakije als het resultaat van de Eerste Wereldoorlog en daarom oneerlijk tegenover Duitsland. Net als andere Britse diplomaten benadrukte hij hierbij de slechte behandeling van Duitsers in Tsjechoslowakije en was hij achterdochtig vanwege het bondgenootschap dat Tsjechoslowakije met de Sovjet-Unie had.¹⁵⁰

Het voorzichtige optimisme van *Het Volk* betreft een afname van de spanning in Sudetenland bleek van korte duur. Op 23 juli 1938 schreef De Jong:

Zij [de eisen van de Sudetenduitsers] komen in wezen neer op volledige autonomie. De Tsjechische regeering kan hierop niet ingaan, zonder het bestaan van den staat in gevaar te brengen.¹⁵¹

De groeiende spanningen werden uiteraard ook in Londen en Parijs op de voet gevolgd.¹⁵² Karl Frank, een vertrouweling van Henlein, noemde de huidige plannen rondom de minderhedenkwestie van de Tsjechoslowaakse regering onaanvaardbaar.¹⁵³ Voor de SdP was de aanvaarding van al haar eisen een absolute noodzaak. Als de Tsjechoslowaakse regering

¹⁴⁷ *Het Volk* (08-07-1938).

¹⁴⁸ *Het Volk* (09-07-1938).

¹⁴⁹ P. Neville, ‘Nevile Hendeson and Basil Newton: Two British Envoys in the Czech Crisis 1938’ in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 258-275, aldaar: 262-265.

¹⁵⁰ Ibidem, 259-261.

¹⁵¹ L. de Jong, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (23-07-1938).

¹⁵² Idem.

¹⁵³ *De Telegraaf* (20-07-1938).

hiertoe niet bereid was “zou het wel mogelijk zijn dat de spanning op een goede dag een hoogtepunt zou bereiken”.¹⁵⁴

De spanningen liepen dusdanig op dat de Britse oud-minister Lord Runciman naar Praag afreisde om te bemiddelen tussen de Tsjechoslowaakse regeringen en de Sudetenduitsers.¹⁵⁵ *Het Volk* meldde op basis van een artikel uit *The Times* dat de Britten Runciman gestuurd hadden op Duits verzoek omdat “de kloof welke beide partijen scheidt, te wijd voor hen is om tot een compromis te komen”.¹⁵⁶ De Jong verwachtte dat de Duitsers wel weer nieuwe eisen aan de bemiddeling zouden stellen, hij verwachtte tevens dat de Britten bereid waren vergaande concessies te doen omdat “Duitsland [...] in Engeland bij de maatschappelijk- en politiek-leidende kringen over een belangrijken “goodwill” beschikt”.¹⁵⁷ *De Telegraaf* berichtte dat de reactie vanuit Berlijn erg positief was en dat de Duitse regering zelfs mogelijk een voorlopige oplossing voor de spanningen verwachtte. Londen, en in het verlengde hiervan Parijs, gaven Praag blijk van hun verlangen tot verdergaande concessies jegens Henlein om zo de vrede te bewaren.¹⁵⁸ De Britse bereidheid tot concessies kan nog verder verklaard worden vanwege het idee dat Londen al accepteerde dat Oostenrijk en Sudetenland eigenlijk onderdeel van Duitsland waren.¹⁵⁹

De komst van Runciman maakte de positie van de regering te Praag er echter niet makkelijker op. Ze bevond zich in een precaire situatie waarin ze aan de ene kant de Britten te vriend moest houden, en aan de andere kant de Russen. Volgens De Jong was de steun van de Russische luchtmacht van essentieel belang voor de Tsjechoslowaakse regering bij haar zelfverdediging. De Britten hadden echter een sterke anti-Russische houding, dus de kans was zeer groot dat de bemiddeling vanuit Groot-Brittannië ongunstig voor de Russen zou uitpakken.¹⁶⁰

Sinds de komst van Runciman waren de spanningen in Tsjechoslowakije er niet minder op geworden. De SdP had intussen uitvoerig toegelicht waarom het door de regering in Praag voorgestelde minderhedenstatuut onaanvaardbaar was. Vervolgens had Praag opnieuw zwart op wit betoogd dat zij regionale politieke autonomie geenszins kon accepteren. Verder was Praag bang dat Runciman slechts gezonden was om verdergaande concessies aan Sudetenland

¹⁵⁴ *Het Volk* (21-07-1938).

¹⁵⁵ McCulloch, *Tacit Alliance* 148.

¹⁵⁶ *Het Volk* (26-07-1938).

¹⁵⁷ L. de Jong, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (30-07-1938).

¹⁵⁸ *De Telegraaf* (26-07-1938).

¹⁵⁹ R.G. Hughes, ‘The Ghosts of Appeasement: Britain and the Legacy of the Munich Agreement’, *Journal of Contemporary History* 48.4 (2013) 688-716, aldaar: 691; zie ook J.W. Wheeler-Benett, *Munich: Prologue to Tragedy* (Londen 1948) 429.

¹⁶⁰ De Jong, ‘Kantteekeningen’ (30-07-1938).

af te dwingen.¹⁶¹ Bij dit laatste had Praag ook gelijk: voor Londen was het bewaren van de vrede belangrijker dan de wensen van de Tsjechoslowaakse regering. De vrees van Praag dat Berlijn trachtte zowel Londen als Parijs weg te drijven als bondgenoten van Tsjechoslowakije om haar eigen oostwaartse expansie te realiseren leek terecht.¹⁶² De Jong verwachtte nog steeds dat een diplomatieke oplossing tot stand gebracht zou worden, maar hij erkende ook hoe dun de lijn tussen vrede en oorlog was:

Hoewel het ons nog steeds waarschijnlijk lijkt, dat de moeilijkheden opgelost zullen worden zonder dat het tot een uitgebreid gewapend conflict komt, moeten men erkennen dat de toestand ernstig is. In zeker opzicht is juist de vredestoestand voor de Tsjechen gevaarlijker dan oorlog, waarbij het Westen kleur zou moeten bekennen.¹⁶³

Twee weken later schreef De Jong opnieuw over het “Tsjechische vraagstuk”. De positie van Runciman was erg moeilijk. In feite moest Runciman een overeenkomst zien te bereiken tussen twee partijen die voet noch stuk aan elkaar wilden toegeven. De druk vanuit Groot-Brittannië nam echter toe. De Jong haalde als voorbeeld een discussie die in de *Daily Mail* gevoerd werd aan: een partij vond dat Groot-Brittannië niet zou moeten ingrijpen wanneer Duitsland Tsjechoslowakije zou aanvallen, de andere partij was van mening dat de Britten, Fransen en overige bondgenoten een duidelijk signaal aan Duitsland moesten geven haar agressieve beleid niet door te zetten. Desondanks vond ook de “pro-Duitse” partij dat de grootschalige militaire oefeningen in Duitsland een “zekere waakzaamheid” verdiende.¹⁶⁴ Bronnen vanuit de Tsjechoslowaakse regering berichtten dat Praag, Londen en Parijs de Duitse oefeningen als bluff zouden zien, vooral om druk uit te oefenen maar niet als concrete dreiging tot een directe invasie van Tsjechoslowaaks grondgebied.¹⁶⁵

De moeizame onderhandelingen van de regering in Praag en de SdP werden ook in *Het Volk* en *De Telegraaf* uitvoerig behandeld. Op 17 augustus 1938 wees de SdP de voorstellen van de regering opnieuw af, ze zouden onaanvaardbaar zijn geweest. De SdP wilde zelfbestuur voor Sudetenland, volgens deze opvatting moest Tsjechoslowakije een “nationaliteitenstaat” zijn, geen nationale staat. Daarnaast klonk vanuit de SdP het geluid dat het geduld van de

¹⁶¹ L. de Jong, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (06-08-1938).

¹⁶² McCulloch, *Tacit Alliance* 151.

¹⁶³ De Jong, ‘Kantteekeningen’ (06-08-1938).

¹⁶⁴ L. de Jong, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (20-08-1938).

¹⁶⁵ *Het Volk* (16-08-1938).

Sudetenduitsers, wat niet zo groot was als dat van de SdP kopstukken, op begon te raken.¹⁶⁶ Deze stelling werd in *Het Volk* geïnterpreteerd als een regelrecht dreigement.¹⁶⁷ Beide kranten meldden dat de SdP de deur voor verdere onderhandelingen niet sloot.¹⁶⁸ Maar voor *Het Volk* was deze mededeling niet geloofwaardig:

De vertegenwoordigers der Henlein-partij hebben gisteren tot diep in de nacht een onderhoud gehad met Lord Runciman. Vermoedelijk heeft deze getracht, de heren tot een tegemoetkomender houding te bewegen. Men kan thans constateren, dat het antwoord der Sudetenduitse vertegenwoordigers naar de vorm nogal mild, maar naar de inhoud even weinig soepel is als tevoren.¹⁶⁹

Deze opvatting klonk door in de analyse van De Jong op 20 augustus, hier benadrukte hij Runcimans rol die vooral leek gericht te zijn op druk op de Praagse regering uitoefenen. De eerdergenoemde discussie in de *Daily Mail* illustreerde het beeld dat een deel van de Britse elite dacht dat concessies aan de SdP de enige oplossing was voor de spanningen. Als hierbij wordt opgeteld dat de Tsjechoslowaakse bond van officieren opriep het staatsgezag zonder concessies te verdedigen,¹⁷⁰ is het begrijpelijk dat de SdP op dit moment minder bereid was tot het doen van concessies. Zeker omdat, de Praagse regering deze oproep niet direct “had verloochend”.¹⁷¹ De positie van Runciman leek in deze situatie gunstiger tegenover de Sudetenduitsers dan jegens Praag.¹⁷²

De druk van Runciman leek effect gehad te hebben: Praag had besloten om op meerdere hoge posten Duitse ambtenaren te benoemen. Volgens de Duitse pers was dit bij lange na niet genoeg en waren er veel meer concessies nodig voordat zij de Praagse regering serieus konden nemen. Daarentegen werd aangenomen dat de Tsjechische bevolking de concessies als te vergaand zouden zien.¹⁷³ Een destijds onbekend aspect was dat Henlein door Hitler werd aangestuurd de crisis in stand te houden. De simpele opdracht van de Führer was om meer te eisen dan de Tsjechoslowaakse regering bereid was te geven. Hoewel deze opdracht in het voorjaar van 1938 werd gegeven,¹⁷⁴ is het aannemelijk dat Henleins vertrouwelingen dit beleid nog steeds uitvoerden. Zij wezen erop dat alleen het aannemen van hun eisen tot een oplossing

¹⁶⁶ *De Telegraaf* (18-08-1938).

¹⁶⁷ *Het Volk* (18-08-1938).

¹⁶⁸ *De Telegraaf* (18-08-1939); *Het Volk* (18-08-1938).

¹⁶⁹ *Het Volk* (18-08-1938).

¹⁷⁰ De Jong, ‘Kanttekeningen’ (20-08-1938).

¹⁷¹ *Het Volk* (18-08-1938).

¹⁷² *De Telegraaf* (18-08-1938).

¹⁷³ *Het Volk* (20-08-1938).

¹⁷⁴ Urbach, ‘England is pro-Hitler’ 172-173.

van het conflict zou leiden.¹⁷⁵ Daarnaast zou, volgens berichtgeving van *Het Volk*, de aan Henlein gelieerde pers alle geweldsincidenten tegen Sudetenduitsers buitenproportioneel opgeblazen hebben, hetgeen de spanningen alleen maar meer deed oplopen.¹⁷⁶

Hoewel de extreme kant van de Duitse samenleving pleitte voor militair ingrijpen in Tsjechoslowakije, zag De Jong de Duitse dreiging als niets meer dan intimidatie. De Britse regering, die koste wat het kost de vrede wilde bewaren, had haar ambassadeur in Berlijn, Henderson, de opdracht gegeven Hitler te waarschuwen voor de gevolgen van een oorlog om Tsjechoslowakije. Een waarschuwing waarvan De Jong verwachtte dat deze succesvol zou zijn. De situatie tussen de SdP en de Tsjechoslowaakse regering bleef volgens De Jong echter kritiek.¹⁷⁷ Na concessies vanuit Praag zou ook de SdP bereid moeten zijn tot concessies. Vanuit Londen klonk het geluid dat hoewel de Sudetenduitsers aangaven een oplossing te willen, zij hier weinig aan hadden bijgedragen.¹⁷⁸ Er werd verwacht dat de SdP de onderhandelingen zou rekken. Vanuit Tsjechoslowakije begon zelfs het geluid op te komen dat een oorlog nu misschien zelfs de beste optie was. De Duitse herbewapening was nog verre van voltooid en Duitsland zou tegen de gecombineerde macht van Frankrijk, Engeland en Rusland geen schijn van kans maken. Volgens De Jong was een oplossing voor de Sudetenkwestie een onmogelijkheid zolang Duitsland ambities tot expansie koesterde in Oost-Europa.¹⁷⁹ Over de slagingskansen van de onderhandelingen van Runciman had De Jong het volgende te zeggen:

Runciman's ijverige bemiddelingspogingen zullen immers ijdel blijven indien de werkelijke en beslissende instantie die achter Henlein staat, n.l. Hitler, voor rede onvatbaar blijft.¹⁸⁰

Wat hieruit opgemaakt kan worden is dat De Jong dacht dat Duitsland wel degelijk olie op het vuur van de Sudetencrisis gooide, en dat Hitler irrationeel handelde. Dit lijkt in te gaan tegen de kritiek die Hartmans later had op De Jongs voorspellingen. Volgens Hartmans zou De Jong zich namelijk te veel laten leiden door rationaliteit, waardoor hij de irrationele beslissingen van Hitler niet goed kon zien aankomen.¹⁸¹ Deze passage van De Jong laat echter zien dat hij inzag dat Hitlers handelen niet altijd rationeel was.

¹⁷⁵ *De Telegraaf* (18-08-1938).

¹⁷⁶ *Het Volk* (20-08-1938).

¹⁷⁷ L. de Jong, 'Kantteekeningen' *De Groene Amsterdammer* (03-09-1938).

¹⁷⁸ *Het Volk* (29-08-1938).

¹⁷⁹ De Jong, 'Kantteekeningen' (03-09-1938).

¹⁸⁰ Idem.

¹⁸¹ Hartmans, *De Groene* 141-143.

Wat voor nog verdere spanning zorgde was de geplande speech van Hitler te Neurenberg. Vermoed werd dat Henlein de onderhandelingen tot in ieder geval deze datum zou rekken omdat sommigen verwachtten dat Hitler hier een volksstemming zou eisen voor Sudetenland met als doel volledige autonomie voor de Sudetenduitsers. Mocht het tot een gewapend conflict komen, dan verwachtte *Het Volk* dat dit zich niet zou beperken tot een lokaal conflict: Tsjechoslowakije zou goed voorbereid zijn op oorlog en haar bondgenoten Rusland en Frankrijk, en in het verlengde hiervan Engeland, zouden haar bijstaan.¹⁸² Hitlers speech zou uiteindelijk relatief mild zijn, met een nadruk op het bewaren van de vrede.¹⁸³

De Telegraaf had positievere verwachtingen van Runcimans onderhandelingen, de verwachting was de de SdP bereid was de nieuwe voorstellen vanuit Praag te accepteren.¹⁸⁴ *Het Volk* bleef verwachten dat het succes af zou hangen van het woord van Hitler. *Het Volk* verwachtte echter wel dat, in lijn met diplomatieke correspondenten van meerdere andere kranten, de SdP wilde onderhandelen en dat Hitler ook vrede wilde omdat hij dit altijd al gezegd had.¹⁸⁵ De besprekingen tussen de SdP en Praag leken ook resultaten te krijgen. Hoewel de SdP de nodige kritiek had op de voorstellen van de regering, kwam ze wel met nieuwe voorstellen.¹⁸⁶ Zowel *De Telegraaf* als *Het Volk* waren dus hoopvol in het vooruitzicht van verdere onderhandelingen tussen de SdP en Praag.

Als we een aantal dagen vooruitspringen, naar 10 september 1938 om precies te zijn, was er van die hoop bij De Jong weinig te bekennen:

Een zwarte week voor de democratie – dit lijkt ons nog het meest optimistische oordeel dat men over de gebeurtenissen van de laatste dagen kan vellen. Praag heeft het hoofd gebogen, Tsjechoslowakije, de eenige democratische mogendheid in Centraal Europa, dreigt onherroepelijk verzwakt te worden.¹⁸⁷

Enkele dagen eerder had Praag het grootste deel van de eisen van Henlein geaccepteerd. Het is begrijpelijk dat *Het Volk* de vraag stelde waarom Praag dit deed. De regering had immers maandenlang volgehouden dat deze eisen voor het voortbestaan van Tsjechoslowakije als democratische staat onaanvaardbaar waren. Volgens *Het Volk* was Britse druk een belangrijke

¹⁸² *Het Volk* (01-09-1938).

¹⁸³ *Het Volk* (13-09-1938).

¹⁸⁴ *De Telegraaf* (02-09-1938).

¹⁸⁵ *Het Volk* (02-09-1938).

¹⁸⁶ *De Telegraaf* (03-09-1938).

¹⁸⁷ L. de Jong, 'Kanttekeningen' *De Groene Amsterdammer* (10-09-1938).

factor in het zwichten van de Tsjechoslowaakse regering. Deze druk zou zijn opgevoerd na geruchten dat de oorlog op het punt stond uit te breken.¹⁸⁸ Vanuit de Engelse pers, *Het Volk* citeerde hier *The Times*, werd feitelijk toegegeven dat de Engelsen dachten dat Tsjechoslowakije Sudetenland het beste aan Duitsland kon afstaan omdat alleen zo de vrede bewaard kon blijven.¹⁸⁹

De situatie, zoals De Jong hem schetste, was dat in Sudetenland mensen als ambtenaar aangesteld zouden worden die niet trouw waren aan Praag, maar aan Berlijn. De Jong zag dit als een groot gevaar voor de Tsjechoslowaakse nationale onafhankelijkheid. Een tweede Anschluss zoals bij Oostenrijk betwijfelde De Jong nog, maar hij was er wel van overtuigd dat Tsjechoslowakije steeds meer afhankelijk zou worden van Duitsland. Wanneer Tsjechoslowakije binnen de Duitse invloedssfeer zou vallen, dan zou de Duitse “grondstoffenpositie” sterker worden en kon het zich hiermee beter voorbereiden op “den “totalen” oorlog”.¹⁹⁰ De Jong achtte de kans op een Tweede Wereldoorlog dus wel reëel, maar wanneer deze wel of niet zou uitbreken liet hij in dit artikel achterwege.

De Jong stelde wel dat: “indien Londen, Parijs en Moskou het eens waren geweest inzage de bescherming van de Tsjechoslowaaksche republiek, dan had Henlein zijn zin niet gekregen.”¹⁹¹ Het lijkt erop dat De Jong inzag dat de moeizame verhoudingen tussen Londen en Moskou een rol gespeeld hadden. Ondanks de toenemende dreiging vanuit Berlijn, bleef Londen het communisme als een grotere dreiging zien dan het fascisme. Chamberlain geloofde dat de Russen een oorlog tussen Engeland en Duitsland konden gebruiken om hun eigen invloedssfeer over Europa uit te breiden.¹⁹² Een verwachting die na 1945 alsnog uit zou komen toen de Sovjets communistische regimes aanstelden in de gebieden waar zij de nazi's verdreven hadden.

De oorlogsdreiging hing in september in de lucht. In Londen werden loopgraven gegraven en bereidde men zich voor op luchtaanvallen. In Parijs verliet men massaal de stad. Een ander punt dat opviel was dat de kerken in deze periode voller zaten dan normaal.¹⁹³ *Het Volk* berichtte dat sinds Hitlers speech te Neurenberg aanhangers van Henlein pogingen deed de situatie te escaleren, maar het Tsjechoslowaakse leger hield zich in.¹⁹⁴ Volgens *De Telegraaf*

¹⁸⁸ *Het Volk* (06-09-1938).

¹⁸⁹ *Het Volk* (07-09-1938).

¹⁹⁰ De Jong, ‘Kanttekeningen’ (10-09-1938).

¹⁹¹ Idem.

¹⁹² G. Gorodetsky, ‘What, no chair for me?’ Russia’s conspicuous absence from the Munich Conference’ in: J. Gottlieb e.a. (red.), *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 90-111, aldaar: 96.

¹⁹³ Hucker, ‘Public opinion, policy makers and the Munich Crisis’ 260-263.

¹⁹⁴ *Het Volk* (16-09-1938).

maakte de regering te Praag zich echter schuldig aan provocaties.¹⁹⁵ Als reactie op het toenemende geweld werd in delen van Tsjechoslowakije een noodverordening afgekondigd. Om verdere escalatie te voorkomen werd de druk vanuit Londen en Parijs nog verder opgevoerd. Londen en Parijs wilden dat Tsjechoslowakije districten waar meer dan 50 procent van de bevolking Duits was zou afstaan. Na sterke druk zou Beneš hiermee op 21 september akkoord gaan.¹⁹⁶

Al voordat de Conferentie van München plaatsvond was het duidelijk dat het lot van Tsjechoslowakije bezegeld was:

Tsjechoslowakije verkocht in ruil voor den vrede. De Duitsche tactiek schijnt succes te krijgen. De regeering van het Derde Rijk heeft de spanning in de jongste weken opgejaagd, her en der den oorlogsangst gestimuleerd [...].¹⁹⁷

De Jong zag deze ontwikkeling, net als *Het Volk*, als het gevolg van toenemende druk vanuit Londen. De Engelse regering had van haar geheime dienst het bericht gekregen dat Duitsland Tsjechoslowakije mogelijk op 25 september 1938 zou binnenvallen, ondanks de gematigde toon die Hitler aansloeg bij zijn speech in Neurenberg.¹⁹⁸ Daarnaast zou Hitler de deadline voor de bemiddelingspogingen op 1 oktober 1938 hebben gezet.¹⁹⁹ In het licht van deze ontwikkelingen vloog Chamberlain naar Berchtesgaden voor een onderhoud met Hitler. De Amerikaanse president Roosevelt zou gezegd hebben dat Chamberlain bereid was elke prijs te betalen zolang de vrede maar bewaard bleef.²⁰⁰ De Jong dacht ook in deze richting: ‘De vrede schijnt te winnen – de democratie heeft verloren’.²⁰¹

De analyse van De Jong richt op het feit dat de Fransen de Tsjechen moeilijk te hulp konden komen. Frankrijks leger was gericht om Parijs te verdedigen, niet om Duitsland binnen te vallen. Dit was nodig als Frankrijk Tsjechoslowakije te hulp wilde schieten. Daarnaast hadden de Engelsen relatief weinig economische belangen en banden met Praag om een oorlog tegen Duitsland te beginnen. Ook heerste er volgens De Jong de angst dat er in Duitsland een communistische revolutie zou uitbreken als het in een oorlog verslagen zou worden.²⁰²

¹⁹⁵ *De Telegraaf* (17-09-1938).

¹⁹⁶ Smetana, *In the Shadow of Munich* 53-54.

¹⁹⁷ De Jong, ‘Tsjechoslowakije: “die verkaufte Braut”’.

¹⁹⁸ Robbins, *Munich: 1938* 263.

¹⁹⁹ Ibidem 254.

²⁰⁰ McCulloch, *Tacit Alliance* 158-159.

²⁰¹ De Jong, ‘Tsjechoslowakije: “de verkaufte Braut”’.

²⁰² Idem.

Voor een Tweede Wereldoorlog was volgens De Jong nog wel wat meer nodig dan alleen de Sudetencrisis:

De Wereldoorlog is eerst losgebarsten na een reeks van spanningen, stuk voor stuk weinig minder dreigend dan die wij thans beleven. Men mag veilig beweren dat verantwoordelijke kringen in Europa van het begin dezer eeuw af elk jaar met groote bezorgdheid tegemoet zagen. De oorlog heeft toch nog een vijftiental jaren op zich laten wachten.²⁰³

Uiteraard werd door De Jong erkend dat de oorlog uiteindelijk toch losbarstte in 1914. Volgens De Jong waren de economische omstandigheden in 1938 echter nog niet juist voor een nieuwe wereldoorlog:

Maar wanneer er inderdaad een zeker verband bestaat tusschen oorlog en conjunctuur, [...], dan is het waarschijnlijker dat de tweede Wereldoorlog nog een geruim aantal jaren op zich zal laten wachten, dan dat hij thans uitbreekt.²⁰⁴

Deze passage toont exact wat Hartmans benoemde als reden van De Jongs inschattingsfout: er waren genoeg spanningen die mogelijkwerwijs konden uitmonden in een globale oorlog, maar de economische omstandigheden waren niet gelijk aan die van perioden vlak voor het uitbreken van andere grote oorlogen. Daarom zou een nieuwe grote oorlog nog wel even op zich laten wachten.

Het Volk week af van De Jong op dit gebied. Niet de economische omstandigheden, maar de strategische omstandigheden maakten het zo dat Hitler zijn slag kon slaan in Tsjecho-Slowakije. Frankrijk leek haar bondgenoot in de steek te laten, Engeland was niet bereid ten strijde te trekken en Rusland kon Duitsland bijna niet aanvallen omdat de twee landen geen gedeelde grenzen hadden. Voor Duitsland was dit hét moment om agressie te tonen, omdat de bondgenoten van Praag vrijwel niets konden doen.²⁰⁵ Deze analyse is gebaseerd op concrete aanwijzingen, daarom is dit ook een betere verklaring dan de conjunctuur-verklaring van De Jong.

Een ander punt van kritiek dat Hartmans had op De Jongs commentaren was dat De Jong zich naast zijn te grote focus op economie zich te veel liet leiden door rationaliteit. De

²⁰³ De Jong, 'Tsjecho-Slowakije: "de verkafte Braut"'.
²⁰⁴ Idem.

²⁰⁵ *Het Volk* (21-09-1938).

Jong zou ervan uit zijn gegaan dat iedere actor zich op rationele wijze zou gedragen, iets wat Hitler volgens Hartmans niet deed.²⁰⁶ Voor dit punt is bij De Jongs commentaren rond de Sudetencrisis niet heel veel bewijs te vinden, er zijn zelfs passages die het tegengestelde lijken te beweren:

Chamberlain kan in feite Hitler te Berchtesgaden moeilijk iets anders hebben aangeraden dan enkele dagen te wachten en in 's hemelsnaam geen oorlog te beginnen – hij zou tòch krijgen wat hij wilde hebben.²⁰⁷

Hieruit lijkt naar voren te komen dat De Jong erkende dat Hitler zeker in staat was een oorlog om Tsjechoslowakije te beginnen, maar dat Chamberlain hem daarvan af wist te brengen door hem zijn zin te geven. Als Chamberlain een hardere koers had gevaren lijkt het dat De Jong het aannemelijk achtte dat Hitler toch de oorlog had verklaard aan Tsjechoslowakije. Het is echter niet mogelijk te weten wat er exact in het hoofd van De Jong omging. Deze passage lijkt tegenstrijdig met die van een week eerder. De oorlog zou immers nog jaren op zich laten wachten mocht deze uiteindelijk uitbreken, maar Hitler zou bereid geweest zijn Tsjechoslowakije binnen te vallen. Het is aannemelijk dat De Jong dacht dat Hitler bereid was aan te vallen, maar dat dit niet zou leiden tot een nieuwe wereldoorlog. De woorden “hij zou tòch krijgen wat hij wilde hebben” zijn hier doorslaggevend. Als Hitler nog even geduld zou hebben dan kon Chamberlain de situatie diplomatiek oplossen, dan hoefden Londen en Parijs zich niet in allerlei bochten te wringen om Praag niet militair te hulp te schieten. Daarnaast was ook het Engelse gezag ervan overtuigd dat Hitler vooral dreigde met oorlog, maar niet echt direct oorlog wilde. Een diplomatieke oplossing werd dus als zeer reëel gezien.²⁰⁸

Praag was al akkoord met de Frans-Engelse eisen enkele districten af te staan aan Duitsland. Maar de noodverordening deed de spanningen in Tsjechoslowakije toenemen. De Tsjechen mobiliseerden uit vrees dat Duitsland alsnog zou binnenvallen. Op het hoogtepunt van de spanningen, de nacht van 27 op 28 september, nodigde Hitler Chamberlain, Daladier en Mussolini uit voor een overleg in München.²⁰⁹ Hoe de districten die aan Duitsland afgestaan zouden worden verdeeld werden, werd op 30 september te München door Hitler, Chamberlain, Daladier en Mussolini besproken. Een afgevaardigde vanuit Praag was niet aanwezig bij de

²⁰⁶ Hartmans, *De Groene* 141-143.

²⁰⁷ L. de Jong, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (24-09-1938).

²⁰⁸ Robbins, *Munich: 1938* 181; Goldstein, ‘Neville Chamberlain’ 287-288.

²⁰⁹ Robbins, *Munich: 1938* 264-267, 310-314.

besprekingen.²¹⁰ Er werd ook afgesproken dat Praag de afgesproken gebieden tussen 1 en 10 oktober zou ontruimen. Hier zou Praag zelf voor verantwoordelijk gehouden worden.²¹¹

Op 1 oktober gaf De Jong een korte beschrijving van de gevolgen van München. Tsjechoslowakije was economisch ontmanteld en Duitsland kreeg het economisch potentievolle Sudetenland erbij. De meeste industrie van Tsjechoslowakije bevond zich in Sudetenland. “De vrede is gehandhaafd – een sombere vrede met sombere vooruitzichten.”²¹² Een week later stelde De Jong de vraag of oorlog misschien toch niet beter was geweest. Een vraag waarop hij geen antwoord had.²¹³

De Jong erkende hier dat Frankrijk Tsjechoslowakije in militair opzicht moeilijk kon helpen, het Franse leger had in dit geval door de sterke Duitse Siegfried-linie moeten breken. Engeland had belangrijkere zorgen dan Tsjechoslowakije. De Jong zag het Duitse plan betreft Zuidoost-Europa als “nauwkeurig overwogen, reeds jaren geleden opgesteld”. Duitsland wist de Zuidoost-Europese landen economisch aan zich te binden terwijl Frankrijk en Engeland zich er met München buitenspel gezet hadden.²¹⁴ Als we terugdenken aan wat De Jong op 17 september schreef betreffende conjunctuur een oorlogsdreiging zien we hier een onheilspellend citaat:

De wereld staat [...] aan den vooravond van een versnelden
bewapeningswedloop, die reeds hier en daar merkbare verbetering in de
conjunctuur zal stimuleren.²¹⁵

Volgens De Jongs visie op het verband tussen oorlog en conjunctuur betekende dit dat een nieuwe oorlog dichterbij is dan hij aanvankelijk op 17 september voorspeld had.

Conclusies

Als we alle commentaren van De Jong die hierboven besproken zijn bij elkaar optellen komt hier een beeld uit voort dat hij de zomer en het vroege najaar van 1938 zag als een bijzonder spannende periode. De spanningen tussen de SdP en Tsjechoslowaakse regering was het conflict dat ervoor zorgde dat Europa op enige momenten haar adem inhield. Desondanks bleef De Jong optimistisch betreft het uitbreken van een nieuwe wereldoorlog. Dit optimisme was gebaseerd op het idee dat grote oorlogen normaliter aan het einde van een periode van

²¹⁰ Smetana, *In the Shadow of Munich* 55.

²¹¹ Robbins, *Munich: 1938* 317.

²¹² L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (01-10-1938).

²¹³ L. de Jong, ‘Sombere vooruitzichten’ *De Groene Amsterdammer* (08-10-1938).

²¹⁴ Idem.

²¹⁵ De Jong, ‘Sombere vooruitzichten’.

hoogconjunctuur uitbreken. 1938 was nog niet zo'n situatie en daarom zou de wereldoorlog, mocht deze uitbreken, nog enkele jaren op zich laten wachten. Hierbij is de kritiek van Hartmans gerechtvaardigd: De Jong had een te grote focus op economische processen als leidraad van de geschiedenis. De kritiek van Hartmans wordt versterkt door het feit dat bronnen, waarvan bekend is dat De Jong deze gebruikte, andere verklaringen geven die een heel ander narratief geven: namelijk dat het vooral de strategische omstandigheden waren die ertoe zorgden dat Engeland en Frankrijk koste wat het kostte niet om Tsjechoslowakije in een oorlog met Duitsland verwickeld te raken.

Het tweede kritiekpunt van Hartmans, dat De Jong Hitler te rationeel zou hebben ingeschat, is moeilijker te beoordelen op dit moment. Wat wel uit de secundaire literatuur blijkt is dat De Jong niet de enige is die meende dat Hitler voor rede vatbaar was. Ook in Engelse regeringskringen werd gedacht dat Hitler niet gek was en dat hij vooral door middel van intimidatie zijn zin wilde drijven. Achteraf zou blijken dat Hitler wel degelijk bereid was een oorlog om Tsjechoslowakije te beginnen, maar dat vooral de Duitse militaire staf van mening was dat een oorlog in 1938 te riskant was.²¹⁶ Dit toont echter nog steeds dat Hitler niet volledig zonder ratio handelde. Hij was immers in staat naar advies van zijn generaals te luisteren en zijn oorlogszucht voorlopig uit te stellen.

²¹⁶ Overy, 'Germany and the Munich Crisis' 205-207.

3. Van München naar oorlog

Dit hoofdstuk zal gaan over hoe De Jong de gebeurtenissen die na München 1938 leidden tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog analyseerde. Als eerste zal de periode van het akkoord te München tot de Duitse bezetting van Praag op 15 maart 1939 worden behandeld. Daarna komt het verschuiven van de Duitse agressie richting Roemenië, Litouwen en Polen aan bod, deze zal verder worden uitgewerkt met betrekking op de sleutelrol die de Sovjet-Unie bij dit conflict speelde. Tot slot worden de laatste weken voor het uitbreken van de oorlog geanalyseerd.

De nasleep van München

Nadat afgesproken was welke gebieden Tsjechoslowakije aan Duitsland af zou staan en in welke tijdsplan dit zou gebeuren haalde Chamberlain opgelucht adem. Hij dacht dat de overeenkomst van München de vrede verzekerd had.²¹⁷ In het Verenigd Koninkrijk werd over het algemeen met opluchting gereageerd.²¹⁸ De publieke opinie zag een nieuwe oorlog, met de herinnering aan de verwoesting van de Eerste Wereldoorlog nog relatief vers in het geheugen, niet zitten. Niet alleen in Engeland, maar ook in Duitsland.²¹⁹ De appeasementpolitiek die tegenwoordig zo met Chamberlain geassocieerd wordt was al lange tijd kenmerkend voor de Britse buitenlandpolitiek. Op het moment zelf was er vanuit de Britse politiek weinig tegenstand tegen. Pas na de Duitse bezetting van Praag keerde de algemene Engelse publieke opinie zich tegen München.²²⁰

De Jong was, zoals in het vorige hoofdstuk ook aangetoond is, kritischer dan Chamberlain wat betreft de “bewaarde vrede”. In de uitgave van 26 november 1938 typeerde hij de “vrede” van München als een West-Europese vrede. Die situatie in Centraal-Europa zou nog steeds woelig zijn. Duitsland bleef ook na München landjepik spelen in Tsjechoslowakije. Een voorbeeld hiervan was de weg tussen Wenen en Breslau (het huidige Wrocław), ook het deel dat over Tsjechoslowaaks grondgebied liep had Duitsland zich toegeëigend als Duits grondgebied. Intussen verloor de centrale regering te Praag steeds meer controle over haar overige minderheden.²²¹ De grootste groep waren de Slowaken. Al voor

²¹⁷ Goldstein, ‘Neville Chamberlain’ 288-289.

²¹⁸ J. Gottlieb e.a., ‘Introduction’ in: J. Gottlieb e.a. (red.), *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 1-18, aldaar: 7; Hucker, ‘Public opinion’ 264-266.

²¹⁹ G. Weinberg, ‘Reflections on Munich after 60 Years’ in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 1-12, aldaar: 4-6.

²²⁰ Hughes, ‘The Ghosts of Appeasement’ 689-690, 694.

²²¹ L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (26-11-1938); zie ook: *De Telegraaf* (14-11-1938) betreffende nieuwe Duitse eisen om de in München afgesproken grenzen opnieuw te trekken in groter Duits voordeel.

München wilden zij autonomie, maar na München ging de regering in Praag hier ook daadwerkelijk mee akkoord.²²² Iets eerder verwachtte *Het Volk* al dat Praag zou zwichten voor de Slowaken omdat de vrees bestond dat Slowakije anders zou proberen los te breken van Tsjechië.²²³ Naast de Slowaken hadden de Tsjechen ook nog problemen met Poolse en Hongaarse minderheden. Zowel Polen als Hongarije aasden op de gebieden waar deze minderheden woonden. Op 3 december 1938 berichtte De Jong dat het bijna tot een oorlog was gekomen, geen wereldoorlog echter. Druk vanuit Duitsland voorkwam dat Hongaarse en Poolse troepen de Tsjechoslowaakse grens overstaken.²²⁴

In de periode van december 1938 tot en met februari 1939 speelde in de commentaren van De Jong een ander conflict een centrale rol: de spanningen tussen Italië en Frankrijk om de Spaanse burgeroorlog en Italiaanse expansie in de Franse kolonie Tunesië. De Jong herkende hier een vergelijkbaar patroon bij Chamberlain: druk zetten op zijn eigen bondgenoot om een oorlog waar hij zelf geen baat bij heeft te voorkomen.²²⁵ De verwachting van De Jong was dat hoe meer Italië dreigde, hoe meer Engeland zou aandringen op concessies. Dit Engelse verlangen om niet betrokken te raken bij een grootschalig conflict was volgens De Jong de reden dat een nieuwe wereldoorlog niet zou uitbreken.²²⁶ Was dit echter voldoende om een wereldoorlog te voorkomen? Dat de Engelsen niet ten strijde wilden trekken omwille een Franse kolonie is op basis van de Sudetencrisis aannemelijk. Maar een conflict tussen Italië en Frankrijk zou verder gaan dan alleen Tunesië. Engeland was een bondgenoot van Frankrijk, het had dus de verplichting Frankrijk te helpen in het geval van een oorlog. De Jongs voorspelling rust hier op de verwachting dat Frankrijk blind Engels advies zou volgen. Een echte marxistische of historisch materialistische analyse kwam hier niet naar voren. Engeland wilde omwille van haar eigen stabiliteit geen oorlog, begrippen als conjunctuur kwamen niet ter sprake.

In maart 1939 kwam Tsjechoslowakije weer vol in het vizier van De Jong. De interne stabiliteit van het land was na het akkoord van München misschien tijdelijk verbeterd, maar zoals uit het vorige hoofdstuk is gebleken leefden er nog altijd grote etnische minderheden. Met de kennis van nu weten we dat Hitler al in oktober 1938 voorbereidingen trof om de rest van Tsjechoslowakije te annexeren. Op 13 maart 1939 kreeg Hitler zijn kans, Slowakije verklaarde zich onafhankelijk van Praag. Een dag later sprak de Tsjechische president Hácha met Hitler,

²²² *De Telegraaf* (16-11-1938).

²²³ *Het Volk* (14-11-1938).

²²⁴ L. de Jong, 'Kanttekeningen' *De Groene Amsterdammer* (03-12-1938); zie ook *De Telegraaf* (27-11-1938).

²²⁵ L. de Jong, 'Rome, Londen en Parijs' *De Groene Amsterdammer* (21-01-1939).

²²⁶ L. de Jong, 'L'histoire se répète....' *De Groene Amsterdammer* (04-02-1939).

volgens hem zou de situatie onhoudbaar zijn geweest. Op 15 maart 1939 betrad het Duitse leger Praag zonder bloedvergieten. Het einde van de Tsjechische onafhankelijkheid was nu een feit.²²⁷ Drie dagen later schreef De Jong over het land, zijn eerste grote artikel over Tsjechoslowakije sinds december 1938. De reactie vanuit Engeland en Frankrijk was bijzonder zwak vergeleken met de *Anschluss* van Oostenrijk. Toch was er voor De Jong reden voor enig optimisme: “Het lijkt ons nuttig om er op te wijzen, dat wij hier uitgaan van de opvatting dat de Duitse economie niet onstabiel genoemd mag worden.”²²⁸

Als we de opvatting van De Jong betreft het ontstaan van grootschalige oorlogen hiernaast leggen die wij in het eerste hoofdstuk besproken hebben zien we ook waarom De Jong hier zijn optimisme uitte. Volgens De Jong was de oorzaak van grote oorlogen te voorspellen aan de hand van hoogconjunctuur, een instabiele economische situatie; de vraag naar grondstoffen en arbeid moet sneller stijgen dan het aanbod. Volgens De Jong was de economische staat van Duitsland stabiel na de annexatie van Praag; Duitsland had haar voorraden grondstoffen en arbeidskrachten aanzienlijk uitgebreid.²²⁹ Dus er kan geconcludeerd worden dat de conjunctuur afvlakte en dat de benodigde hoogconjunctuur voor een nieuwe wereldoorlog voorlopig niet bereikt zou worden. Deze sterke historisch materialistische benadering kwam niet terug in de overige nieuwsbronnen die voor dit hoofdstuk bestudeerd zijn.

Berichtgeving vanuit *De Telegraaf* laat ons zien dat de bezetting van heel Tsjechië als een volledige verrassing kwam:

Men geloofde vrij algemeen, dat Berlijn voorloopig niet verder zou gaan dan zich van het “onafhankelijke” Slovakije te bedienen om “Cechië” langzaam dood te drukken en eerst dan bij Duitschland in te lijven.²³⁰

Ook vanuit andere bronnen, bijvoorbeeld *De Maasbode*, werd bericht dat de Duitse bezetting van Praag niet verwacht werd.²³¹ In dezelfde uitgave werd bericht dat de Fransen zich machteloos voelden tegenover de Duitse agressie in Centraal-Europa.²³² Ook in *De Telegraaf* stond een kop: “Verbazing de eenige reactie in Frankrijk”.²³³ Recente literatuur wijst uit dat de

²²⁷ D.E. Kaiser, *Economic diplomacy and the origins of the second world war* (Princeton 2015) 274-275; Smetana, *In the Shadow of Munich* 78, 97-98.

²²⁸ L. de Jong, ‘Wie volgt?’ *De Groene Amsterdammer* (18-03-1939).

²²⁹ Idem.

²³⁰ *De Telegraaf* (15-03-1938).

²³¹ *De Maasbode* (15-03-1939).

²³² Idem.

²³³ *De Telegraaf* (15-03-1939).

bezetting van Praag inderdaad onverwacht was. In februari 1939 was de Britse ambassadeur in Berlijn er nog heilig van overtuigd dat de Duitsers geen nieuwe avonturen op de agenda hadden staan. Zijn optimisme daalde pas vijf dagen voor de daadwerkelijke bezetting. Op 13 maart ontvingen Chamberlain pas concrete aanwijzingen met betrekking tot een mogelijke Duitse inval in Tsjechoslowakije. Toen werd snel vastgesteld dat alleen Duitse agressie tegen Zwitserland, Nederland, België of Tunesië een casus belli zou zijn.²³⁴

Een week eerder, op 11 maart, richtte De Jong zijn blik reeds op de Duitse interesses in de overige Centraal-Europese mogendheden. Hij stelde de vraag of Duitsland Centraal- en Zuid-Europa zou gaan veroveren. Een van de belangrijkste drijfveren voor Duitslands expansie richting het oosten was volgens De Jong de zoektocht naar grondstoffen en arbeidskracht. Duitsland wilde autarkie bereiken en hiervoor was het noodzakelijk dat zij zoveel mogelijk grondstoffen onder controle had. De Duitse invloed was in de regio na München al significant toegenomen. De Jong verwachtte dat het hier niet bij bleef: Zuid-Slavië, Roemenië en Bulgarije hadden enorme voorraden grondstoffen en de gehele regio was rijk aan arbeidskrachten. Duitsland wilde deze middelen hebben.²³⁵ Volgens David Kaisers economische analyse van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de Duitse expansie nodig omdat de snelle herbewapening te financieren omdat de normale handel hierdoor verstoord werd.²³⁶ Ook Overy erkende de Duitse wens naar autarkie.²³⁷ Dit was tevens hoe De Jong de situatie overzag: Duitsland wilde herbewapenen, hiermee kon het niet op Franse of Britse financiële steun rekenen en daarom was het op zichzelf aangewezen om deze herbewapening te realiseren. Controle over de Centraal-Europese markt, waar de invloed van Frankrijk en Engeland beperkt bleef, was een ideale kans om dit te kunnen doen.

In zijn artikel volgend op de bezetting van Praag gaf De Jong wederom aan dat hij verwachtte dat de Duitsers richting het oosten uit zou breiden:

Het is maar al te waarschijnlijk dat den Hongaarschen graanvelden, den Roemeenschen boortorens en den Zuidslavischen mijnen binnen afzienbaren tijd het lot van de Tsjechoslowaaksche wapenfabrieën beschoren zal zijn: in dienst gesteld te worden van het straf-georganiseerde, krachtig-opgebouwde, onverzadiglijke Duitse productieapparaat.²³⁸

²³⁴ Smetana, *In the Shadow of Munich* 99-105.

²³⁵ L. de Jong, 'Aan gene zijde van München' *De Groene Amsterdammer* (11-03-1939).

²³⁶ Kaiser, *Economic diplomacy* 263-270.

²³⁷ Overy, 'Germany and the Munich crisis' 200.

²³⁸ De Jong, 'Wie volgt?'.

Uit het vorige hoofdstuk is al gebleken dat Engeland en Frankrijk er alles aan deden om niet met Duitsland in oorlog te raken. De ietwat cynische titel van het artikel ‘Wie volgt?’ laat ook zien hoe De Jong hier over dacht. Engeland zou slechts op papier protesteren en ook Frankrijk had andere zorgen dan Duitse expansie in Centraal-Europa.²³⁹ Hiernaast moet het feit gelegd worden dat de West-Europese elite nog altijd doodsbang was voor het gevaar van linkse revoluties als het gevolg van een oorlog met Duitsland. In 1939 was het duidelijk dat de Engelse elite liever nazi's dan communisten had.²⁴⁰ De eerdergenoemde reactie op de bezetting van Wenen en het akkoord van München moesten in 1939 ook wel enige invloed hebben gehad op de verwachting dat een nieuwe wereldoorlog om Centraal-Europa niet zou uitbarsten.

Voorlopig zag De Jong de mogelijkheid tot een Duitse aanval op Nederland als hoogst onwaarschijnlijk. Het zou niet in de *modus operandi* van Hitler passen: een staat eerst zoveel mogelijk uithollen en dan zijn doelen bereiken door middel van intimidatie. De Jong dacht destijds dat de Duitsers geweld slechts als laatste redmiddel zagen. Hij zag in dat een Duitse aanval op Nederland wel een wereldoorlog als gevolg zou hebben en was Duitsland voorlopig nog niet in staat zo'n oorlog uit te vechten.²⁴¹ Wederom was hier een nadruk op economische factoren als drijfveren aanwezig. De strategie van intimidatie is economisch gunstiger dan oorlog; verlies in mensenlevens en materieel kan hiermee voorkomen worden.

Het was echter wel duidelijk dat de bezetting van Praag ertoe had geleid dat de Brits-Duitse betrekkingen aanzienlijk bekoelden. Volgens *De Telegraaf* was de verwachting dat Chamberlain zich hooguit neutraal zou uitlaten over de gebeurtenissen. Het tegendeel was waar. In zijn speech die Chamberlain op 17 maart hield was hij uiterst kritisch op de Duitse agressie. De relatie tussen Engeland en Duitsland had een nieuw dieptepunt bereikt sinds de Sudentencrisis van september, aldus *De Telegraaf*.²⁴²

Roemeense spanningen

Omstreeks de bezetting van Praag ontstonden er spanningen aan de Hongaars-Roemeense grens. Oorzaak van deze spanningen waren de interesses van zowel Hongarije en Roemenië in Roethenië.²⁴³ Op 17 maart werd door *De Maasbode* bericht dat Roemenië enkele dorpen in Roethenië bezet had, maar dat Duitsland nog altijd geacht werd aan de kant van de Hongaarse claims op de regio te staan.²⁴⁴ Een gebied waarover na de val van de Tsjechische regering veel

²³⁹ De Jong, ‘Wie volgt?’.

²⁴⁰ Anievas, ‘The international political economy of appeasement’ 623-625.

²⁴¹ De Jong, ‘Wie volgt?’.

²⁴² *De Telegraaf* (18-03-1939).

²⁴³ *De Telegraaf* (16-03-1939).

²⁴⁴ *De Maasbode* (17-03-1939).

onzekerheden waren. Volgens De Jong leidden deze spanningen tot een hernieuwde vrees voor oorlog. Geruchten gingen volgens hem rond dat de Duitsers op het punt stonden Roemenië aan te vallen. Reden hiervoor was de enorme petroleumvoorraden waar Roemenië over beschikte, een grondstof die voor Duitsland in geval van oorlog uiterst waardevol was.²⁴⁵

Dat Roemenië in het Duitse vizier terecht was gekomen wordt duidelijk vanuit berichtgeving uit *De Telegraaf* op 18 maart 1939. De Duitser zouden met eis zijn gekomen dat de Roemeense economie zich volledig op landbouw zou richten, hetgeen door de Roemenen als een ultimatum opgevat werd. Resultaat hiervan was dat de Roemenen drie legerkorpsen mobiliseerde.²⁴⁶ Er gingen geruchten rond dat de Engelsen de banden met Roemenië hadden aangehaald en dat de Roemenen vastbesloten waren zich tegen eventuele Duitse bezetting te verzetten.²⁴⁷ De mogelijkheden tot Engelse betrokkenheid in de regio werd door De Jong niet heel groot geacht. Om haar positie te versterken was steun van de andere grootmacht in de regio, de Sovjet-Unie, erg belangrijk, maar de Russisch-Britse verhoudingen waren als gevolg van het Engelse wantrouwen jegens het communisme niet als warm te beschouwen. Andere staten, zoals Polen, Bulgarije en Zuid-Slavië aarzelden ook; de vrees voor Duitse represailles wanneer zij zich tot een anti-Duits front zouden vormen was groot.²⁴⁸

Op 23 berichtte *De Maasbode* dat de dreiging van een Duitse aanval op Roemenië was afgenomen. De onderhandelingen voor een nieuw handelsverdrag waren op vriendelijke wijze hervat en konden ieder moment ondertekend worden.²⁴⁹ Het aandeel van de Duitse markt in de Roemeense economie was ook absoluut niet gering te noemen; in 1938 maakte het Duitse gebied, samen met het net uiteengevallen Tsjechoslowakije, 55% uit van de Roemeense import en 40% van de export. Engeland en Frankrijk kwamen samen niet eens in de buurt van dergelijke economische invloed.²⁵⁰ De afhankelijkheid van de handel met Duitsland kan een reden zijn dat de Roemenen alsnog zijn gezwicht, maar het bovengenoemde artikel uit *De Maasbode*, almede een korte vermelding in *De Telegraaf*, wekken de suggestie dat de voorwaarden gunstiger zijn dan aanvankelijk werd gedacht. In *De Telegraaf* werd bericht dat Roemenië haar economische onafhankelijkheid zou houden, maar dat de Roemeense economie desalniettemin sterk aan Duitsland gebonden werd.²⁵¹ In dit opzicht was het dus heel moeilijk voor de Engelsen om de Duitse expansie in Centraal-Europa tegen te houden. De Engelse

²⁴⁵ L. de Jong, 'Oorlog of vrede?' *De Groene Amsterdammer* (25-03-1939).

²⁴⁶ *De Telegraaf* (18-03-1939).

²⁴⁷ *De Maasbode* (19-03-1939).

²⁴⁸ De Jong, 'Oorlog of vrede?'.

²⁴⁹ *De Maasbode* (23-03-1939).

²⁵⁰ *De Telegraaf* (22-03-1939).

²⁵¹ *De Telegraaf* (24-03-1939).

economische invloed op Roemenië was in vergelijking met de Duitse minuscuul te noemen. En zolang het Duitse offensief economisch van aard is, konden de Engelsen en Fransen slechts op economische wijze het tegenoffensief openen door Centraal-Europese producten voor een hogere prijs te kopen. Hierdoor konden zij deze producten echter niet in hun eigen wereldrijken afnemen. Dit punt werd door De Jong dan ook benoemd als een van de grote uitdagingen voor Engeland en Frankrijk; slechts door hun eigen koloniale producenten te benadelen konden zij de Duitse opmars in Centraal-Europa remmen.²⁵²

Voor zover De Jong de situatie overzag zou er nog steeds geen oorlog komen. Hij gaf wel aan dat zijn verwachtingen niet gebaseerd waren op absolute zekerheid, zekerheid was uitgesloten volgens hem. Maar hij nam wel aan dat Londen en Parijs niet bereid waren verder te gaan dan “papieren protesten en formeele verklaringen”. Een harde lijn, waarmee een oorlog zou kunnen uitbreken, tegenover Duitsland achtte De Jong nog steeds zeer onwaarschijnlijk. En daarmee zou Duitsland voorlopig kunnen doorgaan met het doordrijven van haar zin in Europa.²⁵³ Gebaseerd op de passieve houding van de Engelsen en de Fransen bij zowel de annexatie van Oostenrijk in maart 1938, de Sudetencrisis en vervolgens ook bij de bezetting van Praag waren de verwachtingen van De Jong ook niet volkomen verrassend. Engeland en Frankrijk lieten keer op keer zien niet bereid te zijn Duitsland de oorlog te verklaren. *De Telegraaf* was echter een stuk minder optimistisch dan De Jong:

Wanneer Hitler er in zou slagen, den enormen buit van Bohemen en Moravië aan te vullen met de uitgestrekte rijkdommen van Roemenië, zou hij niet meer dralen, een oorlog van langen duur te ondernemen en op die wijze zijn droom van het “Heilige Roomsche Rijk” te verwezenlijken.²⁵⁴

In *De Maasbode* sprak A. van der Wey over Hitlers wens voor een “onbloedigen oorlog”; Hitler wilde de resultaten van een oorlogsoverwinning, maar hij was volgens Van der Wey niet geneigd daadwerkelijk een grootschalige oorlog te ontketen. Via dreigementen en propaganda zou Hitler hopen zijn imperium te kunnen realiseren. En door te pogen de Engelse belangen niet al te veel te schaden zou Hitler volgens Van der Wey buiten een wereldoorlog te blijven.²⁵⁵ Zowel door De Jong, als in *De Telegraaf* en *De Maasbode* werd veel aandacht gegeven aan de economische waarde van Roemenië voor een herbewapeningsprogramma. Niet

²⁵² De Jong, ‘Oorlog of vrede?’.

²⁵³ Idem.

²⁵⁴ *De Telegraaf* (23-03-1939).

²⁵⁵ A. van der Wey, ‘Het nationaal-socialisme zonder masker III’ *De Maasbode* (22-03-1939).

alleen bij De Jong, maar ook bij de conservatieve *De Telegraaf* en *De Maasbode* werd de situatie geanalyseerd aan de hand van economische factoren.

Memel en Danzig

Op 31 maart 1939 deed Chamberlain een opmerkelijke mededeling. De Jong had eerder nog volgehouden dat formele verklaringen de stevigste te verwachten reactie van Chamberlain zou zijn op de voortdurende agressie van Hitler. Maar op 31 maart liet Chamberlain weten dat Polen op Engelse steun kon rekenen als het door Duitsland werd aangevallen.²⁵⁶ In hoeverre deze Engelse toezegging serieus was valt te betwijfelen. In haar analyse van de aanloop naar de aanval op Polen in september 1939 dacht Anita Prazmowska dat Chamberlain hier weer aan symboolpolitiek deed. Naast de Engelsen, dachten ook de Polen dat Duitsland in april 1939 voorlopig niet klaar was voor een grootschalige oorlog. Maar het eerdere Engelse handelen tijdens de Sudetencrisis stelde de Polen niet gerust, Engeland had ondanks alle toezeggingen uiteindelijk toch toegestaan dat Duitsland een deel van Tsjechoslowakije annexeerde en later zelfs ook nog Bohemen en Moravië bezette.²⁵⁷ De Poolse twijfels werden in 1939 ook erkend, dit blijkt uit het schrijven van De Jong op 8 april.²⁵⁸

De angst in Polen voor een Duitse aanval kan teruggekoppeld worden aan de Duitse annexatie van Memel, een gebied dat Duitsland na de Eerste Wereldoorlog aan de nieuwe staat Litouwen had moeten afstaan, eind maart 1939. Hierover berichtte De Jong het volgende:

Dat het Memelgebied tot het Duitse Rijk is teruggekeerd, heeft in de afgelopen week weinig opzien gebaard. Geen wonder: men wist in de Europeesche hoofdsteden dat dit gebeuren een quaestie van tijd, sinds Hitler in zijn jongste Rijksdagrede formeel zijn aanspraken op dat gebied had geformuleerd.²⁵⁹

Het was wederom een klassiek voorbeeld van een klein land, dat dankzij een geïsoleerde geografische positie dusdanig door Duitsland geïntimideerd kon worden dat het gedwongen was Duitsland te geven wat het wilde.²⁶⁰ In tegenstelling tot het nationaalsocialistische Danzig, dat een autonome status had, werd bericht dat de Duitsers het Memelgebied volledig wilden

²⁵⁶ Kaiser, *Economic Diplomacy* 300.

²⁵⁷ A. Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939* (Cambridge 1987) 57-58, 69, 77.

²⁵⁸ L. de Jong, 'Kantteekeningen' *De Groene Amsterdammer* (08-04-1939).

²⁵⁹ L. de Jong, 'Kantteekeningen' *De Groene Amsterdammer* (25-03-1939).

²⁶⁰ Idem.

inlijven bij Duitsland.²⁶¹ De Duitsers verwachtten geen officiële internationale protesten, Litouwen had immers “vrijwillig” ingestemd om het gebied aan Duitsland af te staan.²⁶²

Waarom zorgde de annexatie van Memel nu voor zoveel ophef bij de Poolse regering? De kern hiervoor ligt bij het woord “terugkeer”. Niet alleen De Jong gebruikte het, ook andere nieuwsbronnen spraken over de teruggave van Memel aan Duitsland.²⁶³ Net als Litouwen was het Polen van de jaren ‘30 een staat die ontstaan was na het uiteenvallen van de Duitse en Russische keizerrijken na de Eerste Wereldoorlog. Duitsland moest een deel van haar grondgebied afstaan aan de nieuwe staten, waaronder Litouwen en Polen.²⁶⁴ Na München groeide Hitlers ambitie: hij wilde de verloren gebieden terug onder Duits gezag.²⁶⁵ De Jong schatte de situatie in dat de Duitsers na Memel ook snel hun eisen zouden gaan stellen aan Polen om verloren gebied terug te krijgen. De Jong verwachtte “binnen afzienbaren tijd” Duitse druk op Warschau.²⁶⁶

De bezetting van Praag, en een week later die van Memel, kunnen als omslagpunt beschouwd worden in de buitenlandpolitiek van Chamberlain. Ruth Henig omschreef hoe “*the optimism of October now turned into deep anger at Hitler’s cynical disregard of his Munich undertakings*”.²⁶⁷ Ook voerden de Duitsers de druk op Polen op om de hereniging met de vrije stad Danzig en een corridor te realiseren. Deze agressieve houding van Duitsland was de oorzaak van de veranderde attitude van Chamberlain, die nu garanties gaf aan Polen dat de bestaande grenzen bewaard zouden blijven.²⁶⁸ Deze garanties gaven de Polen volgens Wandycz een sterkere positie bij onderhandelingen met de Duitsers. Volgens hem heerste destijds het gevoel dat het risico bestond dat er een oorlog om Danzig zou uitbarsten, maar dit werd destijds als een relatief klein risico beschouwd.²⁶⁹

De Jong berichtte dat Chamberlain werd toegejuicht door de oppositie, die tot kortgeleden nog zo kritisch was vanwege München. Er heerste een optimistische sfeer: “Men meent allerwegen dat de wereldgeschiedenis op een beslissend keerpunt is aangeland”.²⁷⁰ Een optimisme dat niet door De Jong gedeeld werd, hij moest eerst maar eens zien in hoeverre de

²⁶¹ *De Telegraaf* (22-03-1939).

²⁶² *De Maasbode* (22-03-1939).

²⁶³ *De Telegraaf* (22-03-1939); *De Maasbode* (22-03-1939).

²⁶⁴ T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (Londen, 2011) 4.

²⁶⁵ G.L. Weinberg, *Germany, Hitler, and World War II* (Cambridge 1995) 121-122.

²⁶⁶ L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ (01-04-1939).

²⁶⁷ R. Henig, *The Origins of the Second World War 1933-1941* (Londen 1985) 37.

²⁶⁸ Ibidem 36; Kaiser, *Economic Diplomacy* 276.

²⁶⁹ P.S. Wandycz, ‘Poland between East and West’ in: G. Martel, *The origins of the Second World War reconsidered: the A.J.P. Taylor debate after twenty-five years* (Boston 1986) 187-209, aldaar: 196-200.

²⁷⁰ De Jong, ‘Kanttekeningen’ (08-04-1939).

Engelsen zich aan hun beloften zouden houden. Na München had hij hier nog maar weinig vertrouwen in.²⁷¹

De Jong uitte zijn twijfels omtrent de praktische uitvoering van de Engelse beloften. Een directe verdediging van Pools grondgebied zou lastig te realiseren zijn. De Fransen konden hooguit de Duitsers afleiden van Polen door de Siegfried-linie aan te vallen, de Engelsen konden Duitse havens blokkeren. Voor een effectieve verdediging was hulp van de Sovjet-Unie nodig, maar dat was voor Polen geen gemakkelijke keuze omdat volgens De Jong de kans groot was dat Polen dan een groot stuk grondgebied aan de Russen zou moeten afstaan.²⁷² Daarnaast had Lenin in de jaren '20 geprobeerd Polen te veroveren, waren in de jaren '30 rond de 600.000 Polen vervolgd door Stalin en werd een "Poolse militaire organisatie" als zondebok geprofileerd voor falend Sovjetbeleid. Polen stond destijds dan ook op gespannen voet met de Sovjet-Unie.²⁷³ In latere literatuur kwam wederom naar voren dat deze twijfels van De Jong op zijn minst deels gerechtvaardigd waren. De Engelsen waren dankzij hun geografische ligging niet in staat militair sterk op te treden in Centraal-Europa.²⁷⁴ Het was duidelijk dat Chamberlain de steun van de Sovjets nodig had als hij de Duitse agressie in Centraal-Europa wilde tegenhouden. De Engelse publieke opinie leek een alliantie met de Sovjets te steunen, alleen Chamberlain was hier om ideologische redenen nog niet toe bereid.²⁷⁵ *De Maasbode* was optimistischer ingesteld dan De Jong betreft de Engelse garanties:

De houding, die door Groot-Brittannië nu wordt ingenomen, bewijst eveneens, dat de Britsche regeering zich duidelijk en ondubbelzinnig verbonden heeft in den zin van een Europeesche solidariteit, met opgeven van de reserves, die zij tot dusverre in dit opzicht in acht had genomen.²⁷⁶

Maar in een ander artikel in dezelfde editie werden ook twijfels uitgesproken over de uitvoerbaarheid van de Engelse garanties, net als De Jong deed in zijn artikel. De auteur achtte het niet geloofwaardig dat de Engelse vloot binnen bereik van de Duitse kustverdedigingswerken zou varen om een economische blokkade te handhaven. Volgens de Duitsers zou slechts een corridor naar Oost-Pruisen geëist zijn, andere aanspraken op Pools grondgebied werden stellig ontkend.²⁷⁷

²⁷¹ De Jong, 'Kanttekeningen (08-04-1939).

²⁷² Idem.

²⁷³ Snyder, *Bloodlands* 6-7, 89-91.

²⁷⁴ Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front* 20-21.

²⁷⁵ Anievas, 'The international political economy of appeasement' 622-623.

²⁷⁶ *De Maasbode* (01-04-1939).

²⁷⁷ Idem.

Volgens berichten in *De Telegraaf* was de Poolse houding echter voorzichtiger. Chamberlain had zich nog niet duidelijk uitgelaten over de kwestie Danzig. En hoewel de Engelse garanties positief waren ontvangen, bleven de Polen betere relaties met hun buurlanden nastreven.²⁷⁸ Volgens *De Telegraaf* had de Poolse ambassadeur in Berlijn, Lipski, Von Ribbentrop, de Duitse minister van buitenlandse zaken, medegedeeld dat een Duitse poging Danzig te annexeren door Polen zou worden opgevat als een bedreiging van haar onafhankelijkheid.²⁷⁹ Volgens de nieuwe garanties van Chamberlain zou een dergelijke gebeurtenis dus leiden tot een oorlog tussen Engeland en Duitsland. Volgens bronnen van *De Telegraaf* zou dit ook direct door Lord Halifax zijn bevestigd.²⁸⁰

Een analyse uit *De Maasbode* van 12 april 1939 gaf aan dat de Europese spanningen vooral tussen Londen en Berlijn, en Londen en Rome speelden. Frankrijk zou bij de spanningen van het voorjaar van 1939 relatief weinig betrokken zijn geweest, hetgeen een “geweldig verschil [is] met de crisisdagen van 1914 en ook van 1938”.²⁸¹ Vanuit *De Maasbode* klonk een optimistisch geluid:

[...] indien wijs beleid, zelfbeerschik en vertrouwen in en door deze crisis zouden heenbreken, [...] dan zal een zware beproeving van het geteisterde Europa afgewend worden, en een betere toekomst uit de brandig van het heden in vrede en welvaart opbloeien.²⁸²

Hitler werd dus ook geacht rationeel te handelen. Bij *De Maasbode* was men er nog altijd van overtuigd dat Chamberlain zich, ondanks zijn eerdere felle uitingen, nog altijd vastklampte aan zijn “verzoeningspolitiek” om de vrede te bewaren.²⁸³ Vanuit de Britse politiek bleven ook kritische geluiden klinken. Labourleider Attlee was lovend over Chamberlains belofte aan Polen, maar hij betwijfelde of het Engelse Duitslandbeleid daadwerkelijk zou veranderen. Dat toegestaan werd dat Albanië door Italië werd aangevallen en ingelijfd was een van de redenen dat Attlee twijfelde. Daarnaast was hij ervan overtuigd dat Engeland en Frankrijk de Sovjet-Unie nodig hadden om de vrede te kunnen bewaren. Zelfs Churchill, die zijn afkeer tegen het communisme niet onder stoelen of banken schoof, was van mening dat de steun van de Sovjet-Unie nodig was om de oostwaartse expansie van Duitsland tegen te gaan.²⁸⁴ De zorgen die De

²⁷⁸ *De Telegraaf* (01-04-1939).

²⁷⁹ *Idem.*

²⁸⁰ *De Telegraaf* (02-04-1939).

²⁸¹ *De Maasbode* (12-04-1939).

²⁸² *Idem.*

²⁸³ *De Maasbode* (13-04-1939).

²⁸⁴ *De Telegraaf* (14-04-1939).

Jong had omtrent de effectieve verdediging van Centraal-Europa tegen Duitsland komen in grote lijn overeen met het beeld dat uit *De Telegraaf* en *De Maasbode* naar voren kwam.

Het belang van Rusland

Uiteindelijk zwichtte Chamberlain toch voor de realiteit: hij had Stalin nodig om de Duitsers effectief tegen te houden. In het voorjaar van 1939 zochten Londen en Parijs dan ook toenadering tot Moskou. Stalin wist dat hij dankzij de sterke westerse garanties aan Polen een goede onderhandelingspositie had. Hij wilde concrete militaire beloftes van Engeland en Frankrijk en hij eiste ook een akkoord dat hij Russische troepen over grenzen mocht sturen om de andere landen in de regio “bij te staan” in het geval van een Duitse aanval. Polen en de Baltische staten drongen bij de westerse machten aan deze laatste eis niet te accepteren.²⁸⁵ *De Telegraaf* berichtte op 1 mei 1939 dat de onderhandelingen tussen Rusland, Engeland en Frankrijk “bevredigende vorderingen” hadden gemaakt.²⁸⁶ Het plotselinge aftreden van de Russische buitenlandminister Litvinov en diens vervanging door Molotov gooide echter een spaak in het wiel van de onderhandelingen. Molotov was een fervent tegenstander van hechtere relaties met de westerse kapitalistische mogendheden.²⁸⁷ De Engelsen en Fransen waren niet bereid garanties uit te spreken over de Baltische staten zoals de Sovjets van hen eisten. Daarnaast liet De Jong weten dat zowel Polen als Roemenië moeite hadden met het aanvaarden van Russische steun.²⁸⁸

Met kennis die na de Tweede Wereldoorlog vrijkwam kan echter geconstateerd worden dat de vraag of Duitsland zou aanvallen de verkeerde was. De vraag had moeten zijn: wanneer valt Duitsland aan? Duitsland wilde alle gebieden die het na de Eerste Wereldoorlog had moeten afstaan terug.²⁸⁹ Die wens was al geuit toen Duitsland het Memelgebied van Litouwen afpakte, die wens uitte Duitsland ook toen het druk uitoefende op Warschau omtrent Danzig. Maar Duitsland wist ook dat het een oorlog tegen Engeland, Frankrijk en Rusland niet kon winnen.²⁹⁰ Begin augustus 1939 omschreef De Jong de situatie in Centraal-Europa als verontrustend. De Duitsers stationeerden steeds grotere troepenconcentraties aan de grens met Polen, de Fransen stuurden meer troepen naar de Duitse grens en de Engelsen hielden grote oefeningen met hun vloot.²⁹¹ Een analyse uit *De Maasbode* gaf aan dat de Duitse militaire kracht een stuk lager lag dan in 1914. Het zou minder manschappen op de been kunnen brengen, de vloot was in 1939

²⁸⁵ Henig, *The Origins of the Second World War* 37-38.

²⁸⁶ *De Telegraaf* (01-05-1939)

²⁸⁷ *De Maasbode* (04-05-1939).

²⁸⁸ L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (06-05-1939).

²⁸⁹ Weinberg, *Germany, Hitler and World War II* 121-122, 130.

²⁹⁰ *Ibidem*, 131.

²⁹¹ L. de Jong, ‘Kanttekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (05-08-1939).

aanzienlijk kleiner dan de Engelse vloot en sterke bondgenoten had het niet. *De Maasbode* verwachtte tevens dat de brandstofvoorraden het gemechaniseerde element van de Duitse strijdkrachten slechts voor zes maanden kon voorzien.²⁹² *De Telegraaf* redeneerde ook dat Duitsland op dit moment te zwak was om een wereldoorlog te ontketenen; zowel op militair, als op economisch vlak. Dezelfde analyse verwachtte ook dat Engeland en Frankrijk geen wereldoorlog zouden ontketenen om Danzig, maar juist een diplomatieke oplossing voor het geschil wilden om een oorlog te voorkomen. Hoe langer de situatie zou voortduren, hoe zwakker de economieën van Duitsland en Italië zouden worden. Hiermee werd volgens *De Telegraaf* de kans op oorlog alsmáar kleiner.²⁹³ Deze dreigende economische krimp was volgens De Jong de reden dat Duitsland een einde maakte aan Tsjechoslowakije en daarna hongerig keek naar de economische middelen uit Polen.²⁹⁴

Een kernpunt bij de Danzigkwestie waren de militaire onderhandelingen tussen de westerse mogendheden en Rusland. En wederom leek Chamberlain volgens De Jong bereid tot concessies aan Duitsland om de oorlog te voorkomen, een houding die in Polen tot bezorgdheid leidde.²⁹⁵ Het Molotov-Ribbentroppact van 23 augustus 1939 sloeg in als een bom. Door de onderhandelingen tussen Frankrijk, Engeland en Rusland had niemand verwacht dat de Russen en de Duitsers een overeenkomst zouden sluiten.²⁹⁶ Met de kennis van nu weten we dat de onderhandelingen tussen het westen en Rusland al aan het begin van augustus vastgelopen waren.²⁹⁷ Het verdrag had ook grote voordelen voor Rusland.²⁹⁸ De Poolse staat van 1939 omvatte ook gebieden die voor de Eerste Wereldoorlog deel uitmaakten van Tsaristisch Rusland, de Russen zagen volgens Snyder, net als de Duitsers, graag dat Polen weggevaagd werd en dat hiermee gebied teruggewonnen werd. Tevens zorgde dit verdrag dat Stalin een sterkere positie had tegen Japan nu hij zich minder bezig hoefde te houden met de verdediging van zijn westerse grenzen tegen Duitsland.²⁹⁹ Hitler wist dat een oorlog met Frankrijk, Engeland én Rusland niet te winnen was, daarom moest Polen geïsoleerd worden. Met het Molotov-Ribbentroppact was dit gelukt.³⁰⁰ Hoewel Hitler geen westerse interventie verwachtte was hij wel bereid dit risico te nemen dankzij het verdrag met Rusland.³⁰¹

²⁹² *De Maasbode* (01-08-1939).

²⁹³ *De Telegraaf* (01-08-1939).

²⁹⁴ L. de Jong, 'Chamberlain's "wanhoopspolitiek"' *De Groene Amsterdammer* (05-08-1939).

²⁹⁵ L. de Jong, 'Kantteekeningen' *De Groene Amsterdammer* (19-08-1939).

²⁹⁶ L. de Jong, 'Kantteekeningen' *De Groene Amsterdammer* (26-08-1939).

²⁹⁷ Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front* 159-160.

²⁹⁸ Henig, *The Origins of the Second World War* 38.

²⁹⁹ Snyder, *Bloodlands* 4-6, 116.

³⁰⁰ Kaiser, *Economic Diplomacy* 277-280; Wandycz, 'Poland' 201.

³⁰¹ Weinberg, *Germany, Hitler and World War II* 144-145.

De laatste weken tot de oorlog

Zowel in *De Maasbode* als in *De Telegraaf* werd bericht dat Londen en Parijs hun verplichtingen aan Polen zouden nakomen:³⁰² dit hield in dat zij Polen militair te hulp zouden schieten mocht het door Duitsland worden aangevallen. *De Maasbode* zag de komende dagen somber in:

En al hoopt men nog steeds, dat Gods barmhartigheid deze ramp [oorlog] van Europa zal afwenden, menschelijkerwijze gesproken ziet men nauwelijks, hoe dat zal gebeuren.³⁰³

De Telegraaf zag echter nog een lichtpuntje:

De voornaamste factor is zonder eenigen twijfel de wensch, die bij alle verantwoordelijke staatslieden in de geheele wereld bestaat, om den vrede te handhaven. [...] Ook Duitschland en Rusland wenschen geen oorlog.³⁰⁴

De Duitse vredeswens was echter schijn, weten wij nu. Hitler wilde oorlog, geen vreedzame overeenkomst.³⁰⁵ Het plan om Polen aan te vallen stond volgens Henig al vast in mei 1939, het Molotov-Ribbentroppact zou een afschrikwekkend effect hebben op de Fransen en Engelsen dacht Hitler.³⁰⁶ Dit is echter kennis die pas later bekend werd. Net als *De Telegraaf* dacht De Jong dat Duitsland niet op oorlog uit was in 1939, het land was nog lang niet klaar voor een oorlog. De Jong meende dat Duitsland met de grondstoffenreserves die het bezat een oorlog hooguit een jaar zou kunnen volhouden, en dat de legertop wist dat een oorlog tegen Frankrijk en Engeland vrijwel zeker verloren zou worden. Daarom verwachtte De Jong slechts verdergaande intimidatie tegenover Polen, geen concrete agressie.³⁰⁷ Dezelfde argumenten werden in *De Telegraaf* ook aangehaald: Duitsland was economisch gezien niet in staat een langdurige oorlog vol te houden, daarom achtte *De Telegraaf* de kans op een compromis zeer aanwezig. Een oorlog zou hoogst onwaarschijnlijk zijn.³⁰⁸ Aan de andere kant beschreef *De Maasbode* de situatie als vergelijkbaar met 1 augustus 1914, maar Engeland en Duitsland zouden zich “voorlopig tot het diplomatieke terrein beperken”.³⁰⁹

³⁰² *De Telegraaf* (23-08-1939); *De Maasbode* (24-08-1939).

³⁰³ *De Maasbode* (24-08-1939).

³⁰⁴ *De Telegraaf* (23-08-1939).

³⁰⁵ Weinberg, *Germany, Hitler and World War II* 128, 143.

³⁰⁶ Henig, *Origins of the Second World War* 38.

³⁰⁷ L. de Jong, ‘Via Moskou naar “München”’ *De Groene Amsterdammer* (26-08-1939).

³⁰⁸ *De Telegraaf* (26-08-1939).

³⁰⁹ *De Maasbode* (28-08-1939).

Volgens de officiële Duitse plannen stond de aanval op Polen gepland voor 26 augustus,³¹⁰ de datum waarop het bovengenoemde artikel van De Jong werd gepubliceerd. Deze aanval werd kort uitgesteld toen de Engelsen en Polen op 25 augustus een officieel bondgenootschap sloten. Ondanks een poging van Mussolini tot bemiddeling vielen Duitse troepen op 1 september 1939 Polen aan.³¹¹

Den toestand als geheel nogmaals overziende, is er – naar het ons voorkomt – voor het eerst na zeer langen tijd eenige reden tot gematigd optimisme.³¹²

Het is moeilijk om geen ironie te zien in dit citaat van De Jong, verschenen op 2 september 1939, de dag na de Duitse aanval op Polen. In dit artikel, vlak voor het uitbreken van de oorlog geschreven, meende De Jong dat, in tegenstelling tot in 1914, geen enkele van de Europese grootmachten een daadwerkelijke oorlog wenste.³¹³

Er is daarom plaats voor de opvatting dat – wanneer de huidige crisis te boven is gekomen, wat nog wel eenigen tijd zal duren – de tweede wereldoorlog voor langen tijd, waarschijnlijk voor jaren is afgewend.³¹⁴

De dag nadat dit artikel in *De Groene Amsterdammer* verscheen verklaarden zowel Engeland als Frankrijk de oorlog aan Duitsland.³¹⁵ De Tweede Wereldoorlog, die volgens De Jong nog jaren op zich zou laten wachten, was uitgebroken.

Conclusies

De conclusie die volgt op dit hoofdstuk zal enigszins overeenkomen met de conclusie van het vorige hoofdstuk. Hoewel De Jong erkende dat het risico op een nieuwe wereldoorlog een reële mogelijkheid was, bleef hij volhouden dat dit risico beperkt bleef. Net als tijdens de Sudetencrisis was er bij de bezetting van Praag, de spanningen om Danzig en de vooravond van de Duitse aanval op Polen geen sprake van hoogconjunctuur. Daarom zou de oorlog volgens De Jong in ieder geval voorlopig uitblijven. Andere economische argumenten waren dat Duitsland in economisch opzicht niet sterk genoeg was voor een oorlog tegen Engeland en Frankrijk. Dit beeld werd ook gedeeld in andere Nederlandse kranten. Daarnaast heerste er in de Engelse regeringskringen een zeer grote tegenzin in oorlog te raken met Duitsland. Het gros

³¹⁰ Kaiser, *Economic Diplomacy* 281.

³¹¹ Henig, *Origins of the Second World War* 39; Kaiser, *Economic Diplomacy* 310-313; Prazmowska, *Britain Poland and the Eastern Front* 172-173.

³¹² L. de Jong, 'Dekt Londen de schade?' *De Groene Amsterdammer* (02-09-1939).

³¹³ Idem.

³¹⁴ Idem.

³¹⁵ Henig, *Origins of the Second World War* 39; Kaiser, *Economic Diplomacy* 313.

van de economische argumenten die De Jong aandroeg waren strategisch van aard en daarom niet uitgesproken marxistisch.

Hitlers onbetrouwbaarheid komt voornamelijk in de latere secundaire literatuur naar voren. Dat Hitler al in mei had besloten Polen aan te vallen kon De Jong niet weten, Chamberlain wist dit immers ook niet. In 1939 werd nog minstens enige waarde gehecht aan de beloften die Hitler deed. De situatie aan het einde van augustus 1939 laat echter wel zien dat Hitler zich minder door zijn militaire staf of internationale ontwikkelingen liet beïnvloeden. Na het officiële bondgenootschap tussen Engeland en Polen besloot hij de aanval toch door laten gaan. Het feit dat hij zich niet langer zorgen hoefde te maken om Rusland, dankzij het Molotov-Ribbentroppact, zal hier echter wel een grote rol in gespeeld hebben. Het vertrouwen in Hitlers rationaliteit was iets wat pas in de loop van de crisis langzaam begon te dalen. Hartmans kritiek is hier meer te rechtvaardigen dan bij de Sudetencrisis. Maar er moet wel erkend worden dat Hitler niet alleen door De Jong, maar ook door andere nieuwsbronnen én de Engelse premier rationeel ingeschat werd. Het toeschrijven van een te rationele denkwijze aan Hitler was dus niet iets wat uniek was bij De Jong.

Conclusie

Kan er nu geconcludeerd worden dat de kritiek van Hartmans op De Jong terecht was? Was De Jong daadwerkelijk zo verblind door het marxisme? Had hij moeten inzien hoe irrationeel Hitler daadwerkelijk was? Aan de hand van het eerste hoofdstuk is duidelijk geworden hoe het marxisme van De Jong eruitzag en hoe hij het historisch materialisme interpreteerde. De twee hierop volgende hoofdstukken hebben weergegeven hoe De Jong deze theorieën toepaste in zijn journalistieke werk. Aan de hand van deze informatie is een beeld ontstaan aan de hand waarvan de kritiek van Hartmans beoordeeld kan worden.

Allereerst De Jongs opvattingen betreft het marxisme en zijn interpretatie van het historisch materialisme. De conjunctuurtheorie van De Wolff speelde hier een centrale rol. Net als De Wolff dacht De Jong dat conjunctuur oorlogen kon veroorzaken: hoogconjunctuur zorgde voor het zoeken van economische mogelijkheden buiten landsgrenzen met als gevolg dat staten met elkaar in conflict raakten. Net als Kautsky erkende De Jong ook dat economische ontwikkeling een belangrijke drijfveer voor menselijk handelen was. Toch was De Jong zich ervan bewust dat de geesteswetenschappen idiografisch van aard zijn en dat regelmaat lastig te herkennen is in een studie naar het unieke. In lijn met wat Gorter schreef moest volgens De Jong hier voornamelijk aandacht geschonken worden aan het “maatschappelijk zijn” van de mensheid. Aan de hand van abstracties konden volgens De Jong namelijk wel regelmatigheden ontdekt worden in het menselijk handelen, hierop konden weer voorspellingen gebaseerd worden.

Kan aan de hand van dit theoretische kader worden vastgesteld dat De Jong zich te veel door economische processen liet leiden in zijn analyses? In het geval van de Sudetencrisis is hier aardig wat bewijs voor te vinden. In zijn artikel van 17 september 1938 benadrukte hij expliciet de conjunctuur en hoe deze nog niet hoog genoeg was om het risico van een nieuwe wereldoorlog met zich mee te brengen. *Het Volk* en *De Telegraaf* waren een stuk minder economisch van aard in hun analyses, zij gaven de voorkeur aan strategische analyses. In de periode tot het daadwerkelijke uitbreken van de Tweede Wereldoorlog veranderde de houding van De Jong enigszins. Hij erkende het risico van een nieuwe wereldoorlog, maar hield vol dat dit risico beperkt bleef. Hij merkte op 18 maart 1939 op dat de Duitse economie stabiel leek, dus geen hoogconjunctuur, en dat het de oorlogsdreiging hiermee afnam. De Jong had tevens aandacht voor de benodigde economische omstandigheden voor het volhouden van een oorlog. Oorlog voeren is immers duur en heeft vrijwel altijd negatieve economische effecten. Een deel van zijn voorspelling was gebaseerd op de verwachting dat Duitsland economisch te zwak was

voor een lange oorlog. Deze verwachting werd gedeeld door *De Maasbode* en *De Telegraaf* en is niet expliciet marxistisch van aard te noemen. De conjunctuurtheorie is wel marxistisch te noemen en past binnen De Jongs interpretatie van het historisch materialisme. De toepassing ervan is ook alleen bij De Jongs analyses terug te zien. Het eerste deel van de kritiek van Harmans is dus terecht.

Volgens het tweede kritiekpunt van Hartmans schatte De Jong Hitler te rationeel in. Dit punt is lastiger te verdedigen. Hartmans uitte zijn kritiek ruim na de oorlog, toen was de irrationaliteit van Hitler algemeen bekend. De vraag is dus of De Jong dit had kunnen weten in 1938 en 1939. Het antwoord op deze vraag is dat die kans klein is. Het idee van Hitler als volledig irrationeel is vrij modern, daarom is het moeilijk dit kritiekpunt van Hartmans te verdedigen op basis van de kennis die men in de late jaren '30 had. Hoewel Hitler ook in andere kranten als gevaarlijk werd omschreven, werd Hitler nergens als onberekenbare gek geschetst. In tegendeel, meerdere malen werd hij gekenschetst als sluwe opportunist die zijn tegenstanders zo wist uit te spelen dat hij kon pakken wat hij wilde. Vanuit de secundaire literatuur komt naar voren dat ook Chamberlain, die over veel meer informatie dan De Jong beschikte, hier ook zo over dacht. Volgens Chamberlain was Hitler absoluut vatbaar voor rede, hier baseerde hij immers zijn gehele appeasementpolitiek op. Dat Hitler al ruim voor de bezetting van Praag had besloten een einde aan Tsjechoslowakije te maken, en dat hij maanden voor september 1939 had besloten Polen binnen te vallen is informatie die pas later beschikbaar kwam. De Jong kon niet weten dat Hitler alleen door zijn generaals ervan werd weerhouden om Tsjechoslowakije in 1938 aan te vallen, helemaal omdat Chamberlain dit zelf ook niet wist. Het vertrouwen in de beloften van Hitler daalde in de loop van 1939 wel flink. Dit zegt echter niets over zijn rationaliteit, alleen dat zijn woord niet te vertrouwen was. Men bleef immers verwachten dat Hitler zelf ook moest inzien dat een nieuwe wereldoorlog door Duitsland op financieel gebied volgens de verwachtingen uit die tijd slechts enkele maanden kon uithouden. Het tweede kritiekpunt van Hartmans kan op basis van de bestudeerde bronnen en literatuur onvoldoende onderbouwd worden.

Het uiteindelijke antwoord op de vraag of de kritiek van Harmans op de buitenlandcommentaren van Loe de Jong terecht was, is: ja en nee. Ja wat betreft De Jongs tunnelvisie wat betreft het marxisme en de economie als belangrijkste historische drijfveer. Nee wat betreft het argument dat De Jong niet doorhad hoe irrationeel Hitler was. Naast De Jong hadden ook andere kranten en zelf Chamberlain het idee dat Hitler wél rationeel handelde. Dit kritiekpunt is dus niet specifiek iets waar De Jong de mist in ging in zijn analyse.

Tot slot is het van belang te erkennen dat dit onderwerp in de bestaande literatuur over Loe de Jong weinig uitgebreid bestudeerd is. Deze studie ontleent haar argumentatie aan slechts een beperkt aantal kranten, veel minder dan het aantal kranten waartoe De Jong toegang had. Voor de toekomst is het interessant om een vergelijkbare studie uit te breiden met andere kranten. Daarnaast zou een volgende, vergelijkbare studie gericht op de periode vanaf het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog tot de Duitse aanval op Nederland op 10 mei 1940 een waardevolle toevoeging zijn op de bovenstaande conclusie.

Bibliografie

Literatuur

- Anievas, A., 'The international political economy of appeasement: the social sources of British foreign policy during the 1930s', *Review of international studies* 37.2 (2011) 601-629.
- Baar, P.P. de, 'Eén knotje tussen de snorren', *Historisch Nieuwsblad* 23.9 (2014) 30-37.
- Bardoel, J. en C. Vos en F. van Vree, *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2009).
- Berkelaar, W. en J. Palm, 'Ik wil wekken en waarschuwen': gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw (Amsterdam 2008).
- Cordell, K. en S. Wolff, *Germany's Foreign Policy towards Poland and the Czech Republic: Ostpolitik revisited* (New York 2005).
- Diepenbrock, F., 'De zeven levens van Sal & Peter Breemer. Over Plato, P.L. Tak, Presser, Philoctetes e tutti quanti' in: E. Kloek en M. Polak en A. Schmidt (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium* (Amsterdam 2002) 62-65.
- Doolaard, A. den, *Het Hakenkruis over Europa* (Amsterdam 2004; eerste druk 1938).
- Ende, R. op 't, 'Kleurloos? De Telegraaf over de Nationaal-Socialistische Beweging in de jaren dertig', *Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes* 28 (2013) 147-162.
- Gans, E., *De kleine verschillen die het leven uitmaken: een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999).
- Gilbert, A., 'Marx on Internationalism and War', *Philosophy and Public Affairs* 7.4 (1978) 346-369.
- Gorodetsky, G., 'What, no chair for me?' Russia's conspicuous absence from the Munich Conference' in: J. Gottlieb, D. Hucker en R. Toye, *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 90-111.
- Gorter, H., *Het historisch materialisme* (Amsterdam 1920).
- Gottlieb, J., D. Hucker en R. Toye, 'Introduction' in: J. Gottlieb, D. Hucker en R. Toye, *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 1-18.
- Hartmans, R., *De Groene van 1877: de geschiedenis van een dwars weekblad* (Amsterdam 2002).
- Henig, R., *The Origins of the Second World War 1933-1941* (Londen 1985).
- Hofmeester, K., 'Roosje Vos, Sani Prijes, Alida de Jong, and the others: Jewish Women Workers and the Labor Movement as a Vehicle on the Road to Modernity' in: J. Frishman en

- H. Berg en J. de Jong en W. Koetsenruijter (red.), *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam 2008) 155-168.
- Hucker, D., 'Public opinion, policy makers and the Munich Crisis: adding emotion to international history' in: J. Gottlieb, D. Hucker en R. Toye, *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 251-272.
- Hughes, R.G., 'The Ghosts of Appeasement: Britain and the Legacy of the Munich Agreement', *Journal of Contemporary History* 48.4 (2013) 688-716.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel I: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969).
- Jong, L. de, 'Zur Erkenntnistheorie des „Kapitals“' in: J.F. Ankersmit en D. Barmes en W.A. Bongers en J. v.d. Kieft en J.W. Matthijsen en F. van Meurs en H. Polak en J. Tinbergen en J. v.d. Wijk (red.), *Strijdkracht door wetenschap: opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60^e verjaardag* (Amsterdam 1938) 35-44.
- Kaiser, D.E., *Economic diplomacy and the origins of the second world war* (Princeton 2015).
- Kautsky, K., *Die Materialistische Geschichtsauffassung* (Berlijn 1929).
- Lagrou, P., 'Loe de Jong, of de professionele strategieën van een publieke intellectueel in Koude Oorlogstijd', *Low Countries Historical Review* 130.3 (2015) 79-90.
- Ligtenberg, L. en B. Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990* (Amsterdam 1990).
- McCulloch, T., *Tacit Alliance: Franklin Roosevelt and the Anglo-American 'special relationship' before Churchill, 1937-1939* (Edinburgh 2021).
- Neville, P., 'Neville Henderson and Basil Newton: Two British Envoys in the Czech Crisis 1938' in: I. Lukes en E. Goldstein, *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 258-275.
- Overy, R., 'Germany and the Munich Crisis: A Mutilated Victory?' in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 191-215.
- Poincaré, H., *La Science et l'Hypothèse* (Parijs 1902).
- Prazmowska, A., *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939* (Cambridge 1987).
- Robbins, K., *Munich 1938* (Londen 1968).
- Schmidt, A., '1926-1933: het eerste uur' in: E. Kloek en M. Polak en A. Schmidt (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium* (Amsterdam 2002) 10-16.
- Schmidt, A., '1933-1940: pionieren aan de Messchaertstraat' in: E. Kloek en M. Polak en A. Schmidt (red.), *Het Vossius, 1926-2001: de geschiedenis van een Amsterdams gymnasium: een*

uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Vossiusgymnasium (Amsterdam 2002) 17-25.

Smits, B.J., *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014).

Smetana, V., *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement tot he Renunciation of the Munich Agreement (1938-1942)* (Praag 2008).

Snyder, T., *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (Londen 2011).

Steen, B. van der, 'Sjaak van der Velden, van SDB tot SP. 125 jaar socialisme in Nederland', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6.2 (2009) 117-118.

Toye, R., 'Churchill, Munich and the origins of the Grand Alliance' history' in: J. Gottlieb, D. Hucker en R. Toye, *The Munich Crisis, politics and the people: international, transnational and comparative perspectives* (Manchester 2021) 112-132.

Velden, S. van der, *Links: PvdA, SP en GroenLinks* (Amsterdam 2010).

Verborg, O., *Het historisch materialisme* (Amsterdam 1935).

Verwey-Jonker, H., 'Konjunktuur en oorlog' in: J.F. Ankersmit en D. Barmes en W.A. Bongers en J. v.d. Kieft en J.W. Matthijsen en F. van Meurs en H. Polak en J. Tinbergen en J. v.d. Wijk (red.), *Strijdkracht door wetensmacht: opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60^e verjaardag* (Amsterdam 1938) 191-199.

Vree, F. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

Wandycz, P.S., 'Poland between East and West' in: G. Martel (red.), *The origins of the Second World War reconsidered: the A.J.P. Taylor debate after twenty five years* (Boston 1986) 187-209.

Wheeler-Benett, J.W., *Munich: Prologue to Tragedy* (Londen 1948).

Weinberg, G.L., *Germany, Hitler, and World War II* (Cambridge 1995).

Weinberg, G.L., 'Reflections on Munich after 60 Years' in: I. Lukes en E. Goldstein (red.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (Londen 1999) 1-12.

Windelband, W., *Geschichte und Naturwissenschaft* (Straatsburg 1904).

Wolf, M., *Het geheim van "De Telegraaf": geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).

Wolff, S. de, *En toch...!: driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht* (Amsterdam 1951).

Wolff, S. de, *Het economisch getij: bijdrage tot de verklaring van het conjunctuurverschijnsel* (Amsterdam 1929).

Wolff, S. de, *Het heldenleven en de levende leer van Karl Marx* (Amsterdam 1933).

Krantenartikelen (auteur bekend)

Doolaard, A. den, ‘“Elzas hoort bij Duitsland” Terugwinning der “ontruikte” gebieden doel der propaganda’ *Het Volk* (16-08-1937).

Doolaard, A. den, ‘Hitler’s vrede is niet onze vrede’ *Het Volk* (17-07-1937).

Doolaard, A. den, ‘Rondom het Derde Rijk’ *Het Volk* (12-07-1937).

Hartmans, R., ‘Loe de Jong en de Groene Amsterdammer’ *De Groene Amsterdammer* (25-03-2005).

Hartmans, R., ‘Uiteraard schaamde Loe de Jong zich’ *De Groene Amsterdammer* (27-08-2014).

Jong, L. de, ‘1939 – het jaar der politieke vergissingen’ *De Groene Amsterdammer* (30-12-1939).

Jong, L. de, ‘Aan gene zijde van München’ *De Groene Amsterdammer* (11-03-1939).

Jong, L. de, ‘Chamberlain’s “wanhoopspolitiek”’ *De Groene Amsterdammer* (05-08-1939).

Jong, L. de, ‘Dekt Londen de schade?’ *De Groene Amsterdammer* (02-09-1939).

Jong, L. de, *Hedendaags Marxisme* (Amsterdam 1937).

Jong, L. de, *Herinneringen I* (’s-Gravenhage 1993).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (09-07-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (23-07-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (30-07-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (06-08-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (20-08-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (03-09-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (10-09-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (24-09-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (01-10-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (08-10-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (26-11-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (03-12-1938).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (08-04-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (25-03-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (01-04-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (08-04-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (06-05-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (05-08-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (19-08-1939).

Jong, L. de, ‘Kantteekeningen’ *De Groene Amsterdammer* (26-08-1939).

- Jong, L. de, 'L'histoire se répète' *De Groene Amsterdammer* (04-02-1939).
- Jong, L. de, 'Oorlog of vrede?' *De Groene Amsterdammer* (25-03-1939).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis I' *Propria Cures* (23-01-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis II' *Propria Cures* (30-01-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis III' *Propria Cures* (06-02-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis IV' *Propria Cures* (13-02-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis V' *Propria Cures* (20-02-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis VI' *Propria Cures* (27-02-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis VII' *Propria Cures* (06-03-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis VIII' *Propria Cures* (13-03-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis IX' *Propria Cures* (26-03-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis X' *Propria Cures* (17-04-1937).
- Jong, L. de, 'Over contemporaine geschiedenis XI' *Propria Cures* (24-04-1937).
- Jong, L. de, 'Rome, Londen en Parijs' *De Groene Amsterdammer* (21-01-1939).
- Jong, L. de, 'Sombere vooruitzichten' *De Groene Amsterdammer* (08-10-1938).
- Jong, L. de, 'Tsjechoslowakije: "die verkafte Braut"' *De Groene Amsterdammer* (17-09-1938).
- Jong, L. de, 'Via Moskou naar "München"' *De Groene Amsterdammer* (26-08-1939).
- Jong, L. de, 'Wie volgt?' *De Groene Amsterdammer* (18-03-1939).
- Kleijwegt, A., 'Dr. Loe de Jong gaat in de fout' *Het Parool* (13-03-1993).
- Polak, J.J., 'Wanneer komt er oorlog in West-Europa?' *Propria Cures* (14-11-1936).
- Wey, A. van der, 'Het nationaal-socialisme zonder masker III' *De Maasbode* (22-03-1939).

Krantenartikelen (auteur onbekend)

- De Maasbode* (15-03-1939).
- De Maasbode* (17-03-1939).
- De Maasbode* (19-03-1939).
- De Maasbode* (22-03-1939).
- De Maasbode* (23-03-1939).
- De Maasbode* (01-04-1939).
- De Maasbode* (12-04-1939).
- De Maasbode* (13-04-1939).
- De Maasbode* (04-05-1939).
- De Maasbode* (01-08-1939).
- De Maasbode* (24-08-1939).

De Maasbode (28-08-1939).

De Telegraaf (18-05-1935).

De Telegraaf (20-05-1935).

De Telegraaf (22-05-1935).

De Telegraaf (19-02-1936).

De Telegraaf (20-07-1938).

De Telegraaf (26-07-1938).

De Telegraaf (18-08-1938).

De Telegraaf (02-09-1938).

De Telegraaf (03-09-1938).

De Telegraaf (17-09-1938).

De Telegraaf (16-11-1938).

De Telegraaf (27-11-1938).

De Telegraaf (15-03-1939).

De Telegraaf (16-03-1939).

De Telegraaf (18-03-1939).

De Telegraaf (22-03-1939).

De Telegraaf (23-03-1939).

De Telegraaf (24-03-1939).

De Telegraaf (01-04-1939).

De Telegraaf (01-04-1939).

De Telegraaf (14-04-1939).

De Telegraaf (01-05-1939).

De Telegraaf (01-08-1939).

De Telegraaf (23-08-1939).

De Telegraaf (26-08-1939).

Het Volk (08-07-1938).

Het Volk (09-07-1938).

Het Volk (21-07-1938).

Het Volk (26-07-1938).

Het Volk (16-08-1938).

Het Volk (18-08-1938).

Het Volk (20-08-1938).

Het Volk (29-08-1938).

Het Volk (01-09-1938).

Het Volk (02-09-1938).

Het Volk (06-09-1938).

Het Volk (07-09-1938).

Het Volk (13-09-1938).

Het Volk (16-09-1938).

Het Volk (21-09-1938).

Het Volk (14-11-1938).

Online-bronnen

Palmen, E., 'Loe de Jong, de helft van iemand anders' (2014). Geraadpleegd op 09-10-2022, van <https://biografieportaal.nl/recensie/loe-jong-helft-iemand-anders/>.